

EGY ELMÉLET – KÉT ELMÉLET – AVAGY NEM ELMÉLET?

(Basil Bernstein elméleti írásainak vizsgálata)

Az alábbi írás egy nagyobb terjedelmű tanulmány részlete. A tanulmány célja, hogy megvizsgálja egy sajátos szociolingvisztikai elmélet – a Basil Bernstein által előterjesztett kommunikatív kódelmélet – fogalmi és empirikus tartalmát, s az elemzés eredményeképpen választ adjon arra a kérdésre, hogy magyarázható-e az iskolai hátrány ennek az elgondolásnak az alapján vagy nem. Az itt következő részletben a szerző azt próbálja meg tisztázni, hogy mit mond Bernstein, egyértelműek-e fogalmai, tisztán logikai szempontból következtetések-e gondolatmenetei, azaz létezik-e egy olyan összefüggő állításrendszer, amelyet Bernstein elméletének lehet nevezni, vagy nem létezik ilyen.

*

Összegyűjtött elméleti írásainak kötetében¹ Bernstein három nagy fejezetbe csoportosította a tanulmányokat. Ezek címe: Kezdetek (Beginnings), Fejlemények (Developments), Kutatások (Explorations). A fejezetcímek egy elmélet növekedésének szakaszaira utalnak, s ezt hangsúlyozza Bernstein a bevezetőben is.

A növekedés valóban szembevetendő sajátossága a kronológiai rendbe sorolt írásoknak. Lépten-nyomon új fogalmak, régi fogalmak új meghatározásai, új témák merülnek fel az írásokban az évek múlásával. Azt azonban nehéz eldönteni, hogy a növekedés az elmélet részleteinek kidolgozásában, új jelenségekre való kiterjesztésében áll-e, vagy csupán abban,

¹BERNSTEIN, B: *Class, codes and control*. Vol. I. Theoretical studies towards a sociology of language. London. Mivel a továbbiakban csak oldalszám szerint hivatkozom az elemzett szövegekre, itt felsorolom a kötetben szereplő tanulmányokat. 1. Some sociological determinants of perception (23–41.); 2. A public language: some sociological implications of a linguistic form (42–60.); 3. Language and social class (61–70.); 4. A review of *The Lore and Language of Schoolchildren* (71–75.); 5. Linguistic codes, hesitation phenomena and intelligence (76–94.); 6. Social class, linguistic codes and grammatical elements (95–117.); 7. A socio-linguistic approach to social learning (118–142.); 8. A socio-linguistic approach to socialization: with some reference to educability (143–169.); 9. Social class, language and socialization (170–189.); 10. A critique of the concept of compensatory education (190–201.); 11. On the classification and framing of educational knowledge (202–230.). Az utolsó négy ezek közül magyarul is megjelent: BERNSTEIN, B.: Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Budapest, 1975. 393–432.; BERNSTEIN, B.: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság*, 1971/11. 47–57.; BERNSTEIN, B.: A kiegyenlítő (compensatory) oktatás fogalmának bírálata. In: FERGE ZSUZSA–HÁBER JUDIT (szerk.): Az iskola szociológiai problémái. Budapest, 1974. 175–188.; BERNSTEIN, B.: Az iskolai tudásanyag osztályozásáról és kereteiről (framing). In FERGE–HÁBER i. m. 123–152.

hogy a szerző újabb és újabb ötletekkel toldja meg eredeti elgondolását. Annak gyanúját, hogy az utóbbi eset is fennálhat, Bernstein többféleképpen is felkelti. Elsősorban fogalmi homályosságával, megfoghatatlanságával, azután azzal, hogy újításait szinte sohasem indokolja, nem hozza összefüggésbe a korábbi fejleményekkel, bevezet majd elejt fogalmakat anélkül, hogy bármelyik lépését megmagyarázná, írásaiban lépten-nyomon felületes és triviálisan hamis megállapítások bukkannak fel stb. A felsorolt jellegzetességek lehetnek a kifejtés hibái, ez esetben csak megnehezítik az elmélet recepcióját, félreértésekre adnak alkalmat, de lehetnek valami sokkal súlyosabb dolognak, az inkohereciának, a kiküszöbölhetetlen zavarosságnak a tünetei is.²

Bármilyen nehéz is azonban munkáinak értelmezése és értékelése, a feladat elől nem lehet kitérni, elvégzése előtt túlságosan kockázatos lenne az elméletet elvetni, esetlegesen hasznáról lemondani. Mondanivalójának kihámozásához s az inkoherecia említett gyanújának eloszlatásához vagy jogosultságának bizonyításához a legbiztosabb útnak az látszik, ha időrendben követjük írásait.

Bernstein eszméinek kiindulópontja az iskola. Első megjelent írásában így fogalmazza meg problémáját: „Az utolsó harminc évben a szociológusok és a pszichológusok számára is egyre világosabbá vált, hogy a szubkultúra vagy társadalmi osztály hat a viselkedésre, s különösen a tanulásra. Számos kutató mutatott ki összefüggéseket a szubkultúra vagy társadalmi osztály és az iskolai teljesítmények között, de egyelőre még nem létezik olyan egységes elmélet, amely magyarázatot adna a munkásgyerekek lehetőségei és tényleges teljesítménye között talált kapcsolatokra és ellentmondásokra.”³ Úgy látja, hogy a hiányzó magyarázó elmélet létrehozása érdekében három területet kell valamiképpen összefüggésbe hozni egymással: a nyelvhasználatot vagy beszédmódot, az érzékelésmódot, illetve a tárgyakhoz való viszonyulás módját, és a társadalmi struktúrát. A *Kezdetek* című fejezetbe sorolt három írás egyfelől jellemzi e három területen a fontosnak ítélt különbségeket, másfelől oksági kapcsolatot állapít meg közöttük. Mivel az oksági kapcsolatok megállapítása döntő jelentőségű az elméletalkotásban, viszont mivel éppen itt furcsa ellentmondásokkal találkozunk az első írásokban, helyesebb lesz, ha először önmagukban vesszük szemügyre a különbségeket.

Bernstein kétféle érzékelésmódot különböztet meg, az egyiket a tárgyak struktúrájára, a másikat a tárgyak tartalmára való érzékenységnak nevezi, s a következőképpen definiálja őket: „A tárgyak struktúrájára való érzékenységet olyan tanulás révén elsajátí-

² Az írások homályossága, következetlensége olyannyira feltűnő, hogy a kötetet bevezető DONALD MACRAE és maga BERNSTEIN is szükségesnek tartja ezt a tényt szóvá tenni, még ha mindketten pozitívan értékeli is. MacRae kissé groteszk módon egyenesen Bernstein eredetiségének bizonyítékát látja a homályosságában, a másképp vélekedőket röviden konformistáknak minősíti. „Az újdonság mindig elmarasztható, mert a figyelmet mindig a belső következetlenségekre lehet terelni. Következetlenségekre, amelyek, mint mondtam, mindenütt fellelhetők, ám amelyeket gondolkodás nélkül elfogadnak ott, ahol nincs semmi váratlan és eredeti. Az alapítványok, tanácsok és tudós testületek egyre jobban intézményesített, egyre centralizáltabb és egyre drágább világában, a korlátozott anyagi erőforrások és a fokozott felelősség nyomása alatt dolgozva az újdonság nyugtalanító. Csak a bevett újíthat, és csak azokat vesszük be, akik nem újítanak.” (BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . IX.) Bernstein nem ilyen éles, kivetnivalót azonban, úgy tűnik, ő sem lát a dologban: „Az olvasó kétségtelenül sok következetlenséget fog találni az írásokban, én azonban ezt nem hibának tekintem, hanem inkább a növekedés jelének.” (I. m. 2.)

³ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 23.

tott képességként határozzuk meg, melynek birtokában az egyén egy tárgyra mint egy viszonyhálózat tagjaként meghatározott, és észlelt dologra reagál.”⁴ „A tartalomra való érzékenység olyan tanulás révén elsajátított képesség, amelynek birtokában az egyén egy tárgynak inkább a határait, mint más tárgyakkal alkotott viszony- és kölcsönviszony-hálózataira reagál.”⁵ A meghatározásoknak pontos és konkrét értelmet adni nagyon nehéz. Elsősorban a bennük használt fogalmak – struktúra, tartalom, tárgy, reagálás – korlátlan általánossága miatt, másodsorban azért, mert még ezeknek egy részét sem a szokásos értelemben használja Bernstein. Legalábbis a „tárgy struktúrája” és a „tárgy tartalma” kifejezéseket olvasva szokásszerűen arra gondolnánk, hogy ezek a tárgy attribútumai. Itt azonban legfeljebb a tárgy tartalma az, a tárgy struktúrája valami a tárgyon kívüli dolog: egy konstelláció, amelyben a tárgy is szerepel, illetve ennek a konstellációnak a tulajdonsága. A megfogalmazás homályosságát példákkal nem oszlatja el Bernstein, néhány mondat erejéig azonban mégis ad további támpontokat az értelmezéshez: „Minél célszerűbben és világosabban szervezik meg a környezetet a távoli jövő szempontjából, azaz minél ésszerűbbek a távoli célok és az elérésükre szolgáló eszközök közötti kapcsolatok, annál nagyobb jelentőségük van a tárgyaknak a jelenben. Jelenlétüket nem veszik adottságnak, minden tárgyat megvizsgálják, minden tárgy kapcsolatok kiindulópontjává válik. Mindennek hatása a gyermek tapasztalatára az, hogy általánosabban és specifikusabban tudatosít egy sor tárgyat minden egyes időpontban, ami intenzívebbé teszi kíváncsiságát és jutalmazza felfedezéseit. A kritikus tényező itt a viszony módja („the mode of the relationship”) és ez [a gyermek] struktúrára való érzékenységének függvénye.”⁶ Másfelől: „... ahol tartalomra való érzékenység van, a struktúrájának csupán a legegyszerűbb logikai implikációiról vagy hatáiról vesznek tudomást. Közlebről, egy tárgy bizonyos aspektusait nem ismerik fel értelmes támpontokként, vagy ha mégis, a verbális választ határozzák meg helytelenül.”⁷ Továbbá „... a (munkás)gyermek világának itt és most tapasztalásában él, amelyben az előrelátás vagy elvárás időterjedelme nagyon rövid, és ezt megerősíti az eszközök és célok közötti kapcsolatok aprólékos kidolgozásának hiánya, ahogy korábban említettük. Annak, hogy az észlelés ilyen szerkezetű, az az egyik fontos következménye, hogy a kognitív folyamatok leíró jellegűek, pl. az A, B, C, D eseményeket különálló, összefüggéstelen tényekként fogják fel vagy a legjobb esetben durva oksági összefüggéseket állapítanak meg köztük. A tartós kíváncsiság nem kap támogatást vagy jutalmat, mivel a kérdésekre adott válaszok ritkán mutatnak túl a tárgyon vagy a tárgyról tett egyszerű megállapításon.”⁸ „A munkásosztálybeli gyerek előnyben részesíti a leíró kognitív folyamatokat; reagálása közvetlen, legfeljebb csak homályosan függ össze térben és időben távolabbi dolgokkal, s ennek következtében

⁴A legfontosabb definíciókat a továbbiakban angolul is közöljük, hogy a fordítás esetleges torzításait az olvasónak módjában álljon korrigálni. „Sensitivity to the structure of objects here is defined as a function of learned ability to respond to an object perceived and defined in terms of a matrix of relationships.” BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 24.

⁵„Sensitivity to content is a function of learned ability to respond to the boundaries of an object rather than the matrix of relationships and interrelationships it stands with other objects.” BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 24.

⁶BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 29.

⁷BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 33.

⁸BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 34.

figyelme rövid, vagy nehezen hosszabítható meg büntetések alkalmazása nélkül. Ahelyett, hogy egy tárgy vagy eszme részletes implikációit és kapcsolatait kutatná — ami megeremtené azonnal a tárgy struktúrájának és kiterjesztésének problémáját —, inkább több különálló egység futólagos vizsgálatára van hajlama.”⁹

Az idézetek, amelyek egyébként a két érzékelésmód leírásának teljességét képezik az első három tanulmányban, megerősítik korábbi, a definíciók olvasásakor kialakult benyomásunkat, hogy ti. az érzékelésmódok nem jellemezhetők tartalmasan. A tárgy-fogalomról például kiderül, hogy bármit érthetünk rajta: fizikai tárgyat, mondatot, eseményt, életcél, egyáltalán akármit, amire egy ember képes reagálni. Mindezekre azután vagy úgy reagál, hogy összefüggésbe hozza őket más dolgokkal, vagy úgy, hogy nem. Mármost reagálásának megítéléséhez, értékeléséhez annak ismeretén túl, hogy mire reagál, azt is kellene tudnunk, hogy mikor, miért, hogyan teremti vagy nem teremti meg az összefüggéseket, hisz az, hogy mondjuk a bernsteini példában szereplő A, B, C, D események összefüggésbe hozása vagy elszigetelt szemlélete jó, hasznos, helyes vagy racionális-e, nyilván függ attól, hogy mik ezek, összefüggenek-e valóban, s még ha összefüggenek sem biztos, hogy egy adott helyzetben a legadekvátabb érzékelésmód összefüggésük érzékelése, oksági kapcsolatuk megállapítása (ha van köztük ilyen egyáltalán). Ilyen kérdésekre azonban a szövegben nincs válasz, Bernstein értékelése mégis egyértelmű: az egyik reagálásmód jó, a másik rossz. Hogy lehet ez?

A definíciók és az idézetek nem mondanak ellent annak — a nem túl jóindulatú — feltevésnek, hogy Bernstein kiindulópontja az a szociológiai közhely, sztereotípa volt, amelyet példáiban lépten-nyomon felhoz, hogy ti. a középosztály racionálisan szervezi meg életét, a jelenre vonatkozó döntéseit hosszú távú célokkal szembeesítve hozza meg stb., ezzel szemben a munkásosztály élete szervezetlen, következetlen, a közvetlenség, az itt és most, a véletlen uralja.¹⁰

Értékelésének egyértelműségét mindenesetre érthetővé tenné, ha tudnánk, hogy valóban ebből a közhelyből indult ki, ebből vonta el és általánosította légiessé a kétféle érzékelésmódot. Ezt azonban nem tudhatjuk, legfeljebb csak sejtethetjük. Tudni annyit tudhatunk, hogy a bernsteini jellemzés alapján aligha használhatjuk valamire ezeket a fogalmakat, nem tudjuk ugyanis, hogy mire vonatkoznak és mit jelentenek. Hasonlóképpen nehéz akármit is kezdeni Bernsteinnek az érzékelésmódokra vonatkozó további két állításával: „A struktúra és a tartalom szétválasztása analitikus eljárás eredménye, a két érzékelési beállítottság nem válik el mereven egymástól, hanem folyamatosan mennek át egymásba egy szociális kontinuum mentén”,¹¹ másfelől „ez a különbség (ti. a két érzékelésmód közötti — P. M.), mint látni fogjuk, teljesen minőségi”.¹²

A második terület, amelyet Bernstein számba vesz, szociális struktúráként írható körül. Egyfelől meghatározza, mit ért középosztályon és munkásosztályon, másfelől jellemzi — a gyermekneveléssel összefüggésben — a két réteg attitűdjeit. Mindjárt az elején

⁹ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 36.

¹⁰ A különböző társadalmi osztályok kulturális és intellektuális különbségeivel kapcsolatos sztereotípiák kitűnő elemzését és kritikáját adja DRUCKER, ERNST. Cognitive styles and class stereotypes című cikkében. In: BURKE LEACOCK, ELEANOR (szerk.): The culture of poverty: A critique. New York, 1971. 41–62.

¹¹ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 34.

¹² BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 34.

föl kell figyelnünk két furcsaságra. Az egyik az, hogy az első írásokban egyetlen szociológiai mutatót használ a két kategória különválasztására, a szülők iskolázottságát: „Az alapkövetelmények a ’középosztály és a hozzá csatlakozó szintek’ nevű csoport esetében: olyan család, ahol az apa nagyon valószínű, hogy gimnáziumi oktatásban, vagy ennél magasabb oktatásban részesült, vagy szakmunkásbizonyítvánnyal rendelkezik, vagy olyan család, melyben nagyon valószínű, hogy az anya az elemi iskolánál többet végzett, vagy házassága előtt az apáénál magasabbrendű foglalkozást űzött vagy nem kétkezi munkás volt. . . . A középosztály és a hozzá csatlakozó szintek a foglalkozási hierarchiának e fölött az alapvonal fölött elhelyezkedő részét foglalják magukba. Úgy véljük, hogy magán ezen az alapvonalon egy olyan átmeneti családstruktúra van, amely módosítja a szociális észlelést és a tárgyak struktúrájára való érzékenység felé irányítja azt. A ’munkásosztály’ terminus a betanított és segédmunkások csoportjának összes tagját foglalja magába a középosztály és csatolt szintek alapvonalaként jelzett családstruktúra-típus kivételével.”¹³

Röviden: a munkásosztályba a betanított és segédmunkások családjai kerülnek, a középosztályba nagyjából a szakmunkás képzettségénél többel rendelkező családfők családjai. A szakmunkások csoportja átmenetet alkot a két szélső csoport között, s a továbbiakban nem tárgya a vizsgálatnak. Amikor tehát Bernstein munkásosztályról beszél, csupán a szakképzetlen betanított és segédmunkások csoportját érti ezen a szón. Ez meghatározásának másik furcsasága, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a probléma az életben nem ilyen leszűkített formában jelentkezett, a hátrányos helyzet nemcsak a betanított és segédmunkások gyermekeit érinti, hanem a szélesebb értelemben vett munkásgyerekeket.

Az így meghatározott munkásosztály és középosztály között a szerző szerint mélyreható különbség található: az egyiket (a középosztályt) egy instrumentális attitűd jellemzi a társadalmi viszonyokhoz és a tárgyakhoz, a másikat (a munkásosztályt) ennek az instrumentális attitűdnek a hiánya. Miből áll mármost az instrumentális attitűd, mivel jellemezhető? Három dologgal:

„1) A célok és eszközök közötti viszonyok fontosságának tudata, valamint a megfelelő beállítottságok és értelmi tulajdonságok ismerete.

2) Fegyelem, hogy a viselkedést megfelelő értékekre irányítsák, de az értékek közötti egyéni különbségtevés jutalmazásával.

3) Az a képesség, hogy megfelelő intézkedéseket fogantossítsanak távoli célok elérésére egy célszerű eszköz-cél lánc segítségével.”¹⁴

A nem-instrumentális attitűdöt ezeknek a tulajdonságoknak a hiánya jellemzi, pozitívan fogalmazva: „A hosszú távú célok sajátos jellege helyettesítődik a jövő általánosabb elképzelésével, amelyben a véletlen, egy barát vagy rokon nagyobb szerepet játszik, mint a kapcsolatok szigorú kidolgozása. Így a jelenbeli vagy a jelenhez közeleső tevékenységeknek nagyobb értékük van, mint a jelenlegi tevékenység viszonyának egy távoli cél eléréséhez. Az elvárások rendszere vagy az előrelátás (anticipation) időterjedelme lerövidül és az elégedetlenségek, célok és preferenciák más rendszerét hozza létre.”¹⁵

¹³ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 24–25.

¹⁴ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 25.

¹⁵ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 32.

Az attitűdök különbsége mélyreható különbségeket eredményez a gyermeknevelésben, mivel a középosztálybeli gyermek „egy formálisan tagolt struktúrában belül szocializálódik”. „A növekvő gyermeket érintő jelen döntéseket az szabályozza, hogy ezek mennyire hatékonyak távoli célok elérése szempontjából. A viselkedést célok és értékek explicit rendszere módosítja, a viselkedés erre irányul, s mindez a jutalmak és büntetések stabil rendszerét hozza létre. . . . A jövőt a gyermek érzelmi életével és nevelődésével közvetlen összefüggésben fogják fel. Következésképp a gyermek egy rendezett, racionális struktúrában nő fel, amelyben igen korán meg van szervezve tapasztalásának teljessége.”¹⁶

Nem így a munkásgyermek, mivel „a munkáscsalád struktúrája a gyermek fejlődésével kapcsolatban kevésbé formálisan van megszervezve, mint a középosztálybeli családé. Bár a tekintély a családon belül explicit, az értékek, amelyeknek kifejezésére hivatott, nem szerveződnek a középosztálybeli gyermek térbelileg és időbelileg gondosan rendezett univerzumának szintjére. A tekintély gyakorlása nem kapcsolódik szilárd jutalom és büntetésrendszerhez, hanem gyakran önkényesnek tűnik.”¹⁷

Az egyik oldalon tehát racionalitás, szilárd és explicit értékrendszer irányítja a viselkedést s ezen belül a gyermeknevelést, a másik oldalon tervszerűtlenség, véletlenek, önkény. Vegyük tudomásul egyelőre ezt a helyzetjelentést s nézzük meg Bernstein vizsgálódásának harmadik területét, a nyelvhasználatot.

A nyelvhasználatnak ugyancsak két módját különíti el. Az egyiket közösségi nyelvnek (public language), a másikat formális nyelvnek (formal language) nevezi. A közösségi nyelv sajátosságai a következők:

„1) Rövid, grammatikailag egyszerű, gyakran befejezetlen – gyatra szintaktikai felépítésű – mondatok.

2) A mellérendelő kötőszavak (*azután, és*) egyszerű és ismételt használata.

3) Rövid kérdések és felszólítások gyakori használata.

4) A melléknevek és határozók rugalmatlan és korlátozott használata.

5) A személytelen névmások (*it, one*) ritkán kerülnek használatra feltételes mondatok alanyaként.

6) Állításokat kérdésként fogalmazznak, ami érzelmi kapcsolatot teremt. (Vicces, mi? , Nem szörnyű? , Nem szégyen ez? , Ez csak természetes, nem?)

7) Egy ténymegállapítást gyakran használnak egyszerre okként és következményként, pl. „Nem mégy ki!” „Megmondtam, hogy kapaszkodj!” (anya gyermekéhez egy autóbuszban, annak ismételt 'miért' kérdésére).

8) Nagy szerepük van a tradicionális kifejezéscsoportokból egyénileg kiválasztott kifejezéseknek.

9) A jelképrendszer kevésbé általános.

10) A mondat struktúrájából kimaradnak az egyéni minősítések, ez tehát az implicit jelentések nyelve.”¹⁸

¹⁶ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 25.

¹⁷ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 32.

¹⁸ „Characteristics of a public language are: short, grammatically simple, often unfinished sentences with a poor syntactic construction; simple and repetitive use of conjunctions (so, then, and), thus modifications, qualifications and logical stress will tend to be indicated by non-verbal means;

A formális nyelv jellegzetességei a következők:

„1) Pontos grammatikai rend és szintaxis irányítja, amit mondanak.

2) A logikai módosításokat és a logikai hangsúlyt grammatikailag bonyolult mondatstruktúrák közvetítik, kiváltképp sokféle mellérendelés és vonatkozó mellékmondat használata.

3) A logikai viszonyokat, valamint a tér- és időbeli folyamatokat jelző előljárások gyakori használata.

4) A személytelen névmások (*it, one*) gyakori használata.

5) Gondos válogatás a mellénevek és a határozók köréből.

6) Az egyéni minősítést a mondatok struktúrája és a mondatok közötti összefüggések közvetítik verbálisan. Vagyis ez a nyelv explicit.

7) Az az expresszív szimbolika, melyet ez a nyelvi forma szabályoz, inkább az érzelmek, nem a mondandó logikai struktúrájának kifejezésére szolgál.

8) Olyan nyelvhasználat, amely hangsúlyozza a tapasztalat megszerzésére szolgáló bonyolult fogalmi hierarchiákban rejlő lehetőségeket.”¹⁹

A két beszédmódot meghatározó jegyek egy része a beszéd grammatikai szerkesztettségének bonyolultságát, a szókincs változatosságát, választékosságát jellemzi, úgy is mondhatnánk, hogy *a beszéd színvonalát általában*. Kifejezetten ebbe a kategóriába tartoznak a közösségi nyelv (1), (2), (4), (8) és a formális nyelv (1), (2), (3), (5)-ös jellemzői. Látszólag a beszédnek valamilyen más minőségét írja körül Bernstein a közösségi nyelv (10) és a formális nyelv (6) jegyével. Eszerint a mondatok struktúrájában és a mondatok egymásra következésében megragadható valami, amit „egyéni minősítés”-nek lehet nevezni; a közösségi nyelvből azonban ez kimarad, a formális nyelvet viszont megléte jellemzi. Hogy pontosan mi ez a valami, azt egy helyen kifejti Bernstein, bár a

frequent use of short commands and questions; rigid and limited use of adjectives and adverbs; infrequent use of the impersonal pronouns (*it, one*) as subject of a conditional sentence; statements formulated as questions which set up a sympathetic circularity, e. g. 'Just fancy?', 'Isn't it terrible?', 'Isn't it a shame?', 'It's only natural, isn't it?'; A statement of fact is often used as both a reason and a conclusion, e. g. 'You're not going out', 'I told you hold on tight (mother to child on bus as a repeated answer to child's 'why?'); Individual selection from a group of traditional phrases plays a great part; the symbolism is of a low order of generality; the personal qualification is left out of the structure of the sentence, therefore it is a language of implicit meaning.” BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 38–39.

¹⁹ „Some characteristics of a formal language are:

1. Accurate grammatical order and syntax regulate what is said.

2. Logical modifications and stress are mediated through a grammatically complex sentence construction, especially through the use of a range of conjunctions and relative clauses.

3. Frequent use of prepositions which indicate temporal and spatial contiguity.

4. Frequent use of impersonal pronouns (*it, one*).

5. A discriminative selection from a range of adjectives and adverbs.

6. Individual qualifications is verbally mediated through the structure and relationships within and between sentences. That is, it is explicit.

7. Expressive symbolism conditioned by this linguistic form distributes affectual support rather than logical meaning to what is said.

8. A language use which points to the possibilities inherent in a complex conceptual hierarchy for the organizing of experience.

BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 55.

kifejtéssel egyben le is szűkíti a fogalmat: „Tekintettel a határozók és melléknevek korlátozott és merev használatára, a tárgyak (főnevek) és a folyamatok (határozók) egyéni módosítása ritka.”²⁰ Eszerint az egyéni minősítés és módosítás tulajdonképpen nem más, mint a főnevek ellátása jelzőkkel, illetve az igék (feltehetőleg, bár Bernstein határozókat mond) ellátása határozókkal. Ez a két művelet a hagyományos nyelvelírás szerint is minősítésre és módosításra szolgál, a kérdés csak az, hogy milyen értelemben tekinthető az ilyenfajta minősítés és módosítás „egyéninek”? Hogy egy egyszerű példával érzékeltessük aggályunk természetét: milyen értelemben kevésbé „egyéni” az a mondat, hogy „A nyúl fut”, mint az, hogy „A tarka mezei nyúl eszeveszett gyorsasággal fut a pásztortáskával benőtt buckák között”? Pusztán a minősítés tényétől – attól tehát, hogy a főnevet jelzőkkel, az igét határozókkal láttam el –, úgy tűnik, nem lett egyénibb a második mondat, legfeljebb gazdagabb lett a hírtartalma, több információt közvetít.

Persze el lehet képzelni olyan *helyzeteket*, amelyekben a jelzők és határozók által hordozott információ „egyéninek” minősíthető egy bizonyos értelemben, bár ebben az értelemben minden szófaji kategória hordozhat „egyéni” információt. Tételezzük fel például, hogy valaki *tájékoztatni kíván* engem egy *tényállásról*, s ekkor ejti ki „A szürke mezei nyúl eszeveszett gyorsasággal fut a pásztortáskákkal benőtt buckák közt” mondatot. Tegyük föl továbbá, hogy valójában nem szürke mezei nyúl, hanem egy fehér házinyúl fut a jelzett helyen. Ebben az esetben mondhatjuk, hogy a beszélő tévedett, fantáziált vagy akár azt is, hogy „egyénien minősítette” a főnevet, illetve a főnév által megnevezett objektumot. A közlés „egyéni” színezete itt abból ered, hogy a mondatban ábrázolt helyzet nem felel meg a valóságosnak, holott azt várnánk, hogy megfeleljen. Ezen az alapon azonban az első mondat is egyéninek minősíthető, ha ugyanebben a helyzetben a futó állat a valóságban, mondjuk, nem nyúl, hanem ürge.

Számtalan helyzetet gondolhatunk el, amelyben egy megnyilatkozás vagy annak egy része furcsának, egyéninek tűnhet. De mindig találhatunk minden ilyen megnyilatkozáshoz egy hasonló, csak egyszerűbb megnyilatkozást, amely az adott feltételek mellett ugyanazon az alapon szintén egyéninek minősíthető. Vagyis, ha csak a mondatok bonyolultságát vesszük figyelembe, nem látunk semmi „egyéniként” értelmezhető különbséget köztük, ha viszont túllépünk a grammatikai szerkezeten, és a beszédhelyzet valamilyen elemével összefüggésben találjuk meg az „egyéni” jelleget, akkor nem találunk elvi különbséget a mondatok között; mindkettő lehet egyéni, legfeljebb a bonyolultabb többféleképpen, mint az egyszerűbb.

Létezik persze még egy értelmezési lehetőség. Eszerint, amikor Bernstein „egyéni minősítést” mond, „ritka, irodalmi stb.”, azaz valamilyen sajátos stílusértékkel rendelkező vagy egyszerűen az adott főnevekkel vagy igékkel csak „épphogy összeillő” melléknevekre, illetve határozókra gondol. Ez azt jelentené, hogy az egyéni minősítésekben gazdag megnyilatkozásoknak leginkább a költői szövegekre kellene hasonlítaniuk, kifinomultaknak, meglepőknek, hiperszemantikusaknak kellene lenniük. Ebben az értelemben „egyéni” József Attila alábbi két sorában az igeválasztás a mellékmondatban: „Nagyon utálkozhatott az Isten, . . . hogy ilyen csúnya planétát *köpött*”. Ha viszont így értelmezzük az egyéni minősítés fogalmát – s más lehetőséget az adott támpontok alapján nem nagyon látunk –, akkor a közösségi nyelv (10) és a formális nyelv (6) sajátossága

²⁰ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 44.

ugyanabba a kategóriába tartozik, mint az eddig tárgyalt többi jegy, vagyis a beszéd színvonalát általánosan jellemző jegyek közé.

A fennmaradó meghatározó jegyek egy része – közösségi nyelv (3), (6), (7) – bizonyos szerkezetek (mondatformák) előfordulásának gyakoriságát, illetve nem funkcionális használatuk gyakoriságát szögezi le. Voltaképp az ilyen típusú megállapítások lennének igazán alkalmasak egy beszédrendszer jellemzésére, ám csak abban az esetben, ha körülhatároljuk, jellemezzük azokat a szituációkat, amelyekben használják őket, s rámutatunk, hogy mit jelent éppen ezek használata, mi más lehetne még ugyanilyen helyzetben mondani. Vagyis ahhoz, hogy az ilyen megállapítások tartalmasak legyenek, egyfelől szükség lenne a grammatikai formák funkcionális analizisére (pl. milyen típusú megnyilatkozásokkal lehet *kérést* vagy *felszólítást* stb. kifejezni),²¹ másfelől a szituációk elemeinek jellemzésére, s annak ismeretére, hogy a szituáció elemeinek meghatározott változása hogyan befolyásolja az azonos funkcióban megjelenni képes formák közötti választást.²² Egy ilyen elemzés eredményeképp adhatnánk választ például arra a kérdésre, hogy milyen késztetéseknek enged valaki, amikor az „Add ide a sót!” felszólítás helyett a „Nem lenne olyan kedves átnyújtani a sót?” kérdést használja. S ezek után lenne érdemes föltenni azt a további kérdést, hogy szembeállítható-e két beszédrendszer azon az alapon, hogy a fentiekhez hasonló alternatívák közül rendszeresen más-más elemek kiválasztását írja elő?

Mindezzel kapcsolatban azonban nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy míg ma a rendelkezésre álló szakirodalom alapján könnyű ilyen észrevételeket fűzni ezekhez a bernsteini jegyekhez, Bernstein az ötvenes évek végén nem volt ugyanilyen könnyű helyzetben. A beszédrendszerek jellemzésére létrehozott leíró keretek a hatvanas évekber alakultak ki.²³ Az az írás, amelyre az ilyen rendszerezésekben alapműként hivatkoznak, Roman Jakobson *Nyelvészet és poétika* című tanulmánya, amely előadás formájában

²¹ Az a fajta elemzés, amelyre itt célunk, az Austin nevéhez fűződő beszéd-cselekvés elmélet (speech-act theory) keretei között bontakozott ki. Lásd: AUSTIN, J. L.: How to do things with words. New York, 1965.; SEARLE, J. R.: Speech acts. An essay in the philosophy of language. London, 1969.; RADICS KATALIN: Újabb irányzatok a generatív grammatikában. *Nyelvtudományi Közlemények* 77 (1975), 445–479.

²² Az ilyen típusú elemzés reprezentatív példái a megszólításokkal, a tegezéssel és magázással, valamint a köszönésekkel kapcsolatos, aránylag új, de ma már klasszikusnak számító tanulmányok: BROWN, R. W.–GILMAN, A.: The pronouns of power and solidarity. In: SEBEOK, T. A. (szerk.). *Style in language*. Cambridge, Mass., 1960. 253–276. Magyarul: BROWN, R. W.–GILMAN, A.: A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.). *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, 1975. 359–388.; BROVN, R. W.–FORD, M.: Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62(1961), 375–385.; SLOBIN, D. I.: Some aspects of the use of pronouns of adress in Yiddish. *Word*, 19(1963), 193–202.; FRIEDRICH, P.: Social context and semantic feature: the Russian pronominal usage. in: GUMPERZ, J. J.–HYMES, D. (szerk.): *Directions in sociolinguistics*. New York, 1972. 270–300.; ERVIN-TRIPP, S.: The structure of communicative choice. In: ERVIN-TRIPP, S.: *Language acquisition and communicative choice*. Essays. Standford, Calif., 1973. 302–374.

²³ Elsősorban DELL HYMES antropológus és nyelvész erőfeszítései nyomán. Lásd: HYMES, D.: The ethnography of speaking. in: GLADWIN, T.–STURTEVANT, W. C. (szerk.): *Anthropology and human behavior*. Washington, D. C., 1962. 13–53. Magyarul: HYMES, D.: A beszélés néprajza. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, 1975. 95–146.; HYMES, D.: On communicative competence. In: PRIDE, J. B.–HOLMES, J. (szerk.): *Sociolinguistics*. London, 1972. 269–294.

1958-ban hangzott el egy konferencián, csak 1960-ban jelent meg,²⁴ tehát valamivel később, mint Bernstein szóban forgó tanulmányai.

Az tehát, hogy az említett három jegy az adott megfogalmazásban nem túl sokat mondó, nem feltétlenül hiányosság; kezdeményező lépésként is értelmezhetjük egy akkor még feltáratlan terület kikutatására. Lényegében ugyanezt mondhatjuk a közösségi nyelv (9) és a formális nyelv (7) jegyről is. A megfogalmazásból nem világos, hogy mit kell expresszív szimbolikán értenünk, de a szöveg egyéb helyeit figyelembe véve gondolhatunk esetleg arra, hogy Bernstein tulajdonképpen a verbális és nem verbális elemek részvételi arányának kérdését próbálja megközelíteni a két beszédrendszerben, s megint csak a fogalmi apparátus kialakulatlansága gátolja egy jelentős észrevétel pontos kifejezésében.

A hátralevő három jegy közül a formális nyelv (8) sajátossága – „olyan nyelvhasználat, amely a tapasztalat megszervezésére szolgáló bonyolult fogalmi hierarchiákban rejlő lehetőségeket hangsúlyozza”²⁵ – úgy tűnik, újra annak a megfigyelésnek a megfogalmazása, hogy ez a beszédmód komplikáltabb grammatikai struktúrák és nagyobb szókincs alkalmazásával jellemezhető, vagyis azonos a formális nyelv (1), (2), (3) és (5)-ös jegyével.

A közösségi nyelv (3) és a formális nyelv (4) jellemzője a személytelen névmások gyakoriságáról szól. Ennek jelentősége egyáltalán nem világos, s nem teszi azzá Bernstein magyarázata sem: „Az *one* (egyik, valaki, az ember) névmás alanyként való használata a szóban megfogalmazott tapasztalat objektíválását jelenti”.²⁶ Ha az objektívál szót komolyan vesszük (jelentése: tárgyiasít, objektívvé tesz, belsőből, egyéniből külsővé, mások számára hozzáférhetővé tesz), azt kell mondanunk, hogy a verbalizálás egyáltalán a tapasztalat objektíválását implikálja, s értelmetlen dolog azt állítani, hogy a személytelen névmások használata különösképpen ezt tenné. Elképzelhető esetleg, hogy Bernstein nem objektíválásra, hanem objektivitásra gondol, azaz, azt szándékozik mondani, hogy a személytelen névmások használata „objektívebb” tapasztalatot fejez ki, mint más névmásoké vagy a főneveké. Ám ha összehasonlítjuk az alábbi mondatokat, aligha érthetünk egyet ezzel a gondolattal: (1) Tudom, hogy ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet, (2) Az ember tudja, hogy ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet, (3) Azt mondják, hogy ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet, s végül (mivel a magyarban a következő mondat nagyjából egyenértékű (2)-vel és (3)-mal, (4) Ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet. Ha szembeállítjuk az (1)-es mondatot a (3)-as és a (4)-es mondattal, azt a különbséget tapasztaljuk közöttük, hogy (1)-ben a beszélő saját meggyőződéseként adja elő a mellékmondatban kifejtetteket, a másik kettőben általános tapasztalatként (a (2)-es mondat (1)-hez áll közelebb, mivel az általános névmásba a beszélő személye is beleértendő). Attól azonban, hogy a beszélő sajátjaként vagy mások véleményeként továbbít egy tartalmat, maga ez a tartalom (tapasztalat) nem lesz objektívebb a szónak semmilyen értelmében sem.

Bármilyen kényelmetlen lenne, esetleg belenyugodhatnánk, hogy nem tudjuk, mit ért Bernstein a nyelvhasználatnak ebben a két jegyben megfogalmazott tulajdonságán.

²⁴ JAKOBSON, R.: Linguistics and poetics. In: SEBEOK, T. A. (szerk.): Style in language. New York, 1950. 350–373. Magyarul: JAKOBSON, R.: Nyelvészet és poétika. In: JAKOBSON, R.: Hang – jel – vers. (szerk.: FÓNAGY IVÁN és SZÉPE GYÖRGY) Budapest, 1969. 211–257.

²⁵ BERNSTEIN, B.: Class, codes ... Vol. 1. 55.

²⁶ BERNSTEIN, B.: Class, codes ... Vol. 1. 44.

Bizonyos szempontból azonban szimptomatikus ez a két jegy. Úgy véljük, Bernsteinnek azt a törekvését fejezi ki, hogy bizonyos grammatikai kategóriákat közvetlen összefüggésbe hozzon bizonyos beállítottságokkal. Véleményünket azzal tudjuk alátámasztani, hogy az ilyen típusú megfogalmazások egyáltalán nem ritkák a szövegben. Például: „Lehetséges, hogy a főneveknek az igékhez viszonyított aránya magasabb a közösségi nyelvben, mint a formálisban, teljesen függetlenül attól a tényről, hogy a közösségi nyelvnek nagyon korlátozott a szókincse. Ha ez így van, akkor a közösségi nyelv inkább a tárgyakat, mint a folyamatokat hangsúlyozza.”²⁷ Ennek az állításnak a cikkek kontextusától függetlenül aligha van értelme. Ebben a kontextusban azonban van, mégpedig az, hogy laza, asszociatív kapcsolatot létesít a közösségi nyelv és a „tárgyak struktúrájára való érzékenység”-ként jellemzett érzékelésmód s az azzal összefüggésbe hozott egyéb attitűdök és gondolkodási stílusok között. Ugyanilyen típusú megállapítás a következő: „Lehet, hogy egy alacsonyabb logikai szintű, megközelítően pontos ígét használnak egy adott folyamat jellemzésére, maga az igei szerkezet pedig esetleg helytelen időben rögzíti a folyamatot a grammatikai idővel kapcsolatos érzéketlenség eredményeként (as the result of the insensitivity to tense).”²⁸ Vagyis a nyelvhasználatban megmutatkozó időérzékelési hiány (az időérzék lazasága általában, a távoli célok iránti érzéketlenség, a világ itt és most érzékelése stb.) a grammatikai időkategóriák elégtelen ismeretével vagy nem túl változatos használatával a lehető legközvetlenebb és legszorosabb kapcsolatban áll, méghozzá úgy, hogy utóbbi okozza az előbbi.

Szaporíthatnánk a példákat, ennél azonban fontosabb számunkra a példák alapjául szolgáló elgondolás, ami egyúttal átvezet az ismertetett területek közötti oksági viszonyok kérdéséhez is. Alig kétséges, hogy ez az elgondolás a „nyelvi relativizmus” néven ismert nyelvészeti koncepcióval rokon, annak némiképp módosított változata. Miben áll ez, s mit és miért módosított rajta Bernstein?

A nyelv relativizmus²⁹ nem tisztán vagy nem egyszerűen nyelvészeti koncepció, hanem a nyelv és a gondolkodás viszonyának problémájára adott sajátos megoldás. Alapfeltevéseit kissé szabadon úgy fogalmazhatjuk meg, hogy ha a gondolkodás ismereteken végzett műveleteket jelent, az ismeretek jelentékeny része viszont nyelvben objektiválódott, a nyelv szerkezetében lerakódott ismeret, akkor a nyelv szerkezete nagymértékben befolyásolja a gondolkodás menetét, eleve megkönnyít bizonyos utakat, és megnehezít másokat számára. Ha ehhez hozzátesszük azt a közismert – bár nem megszorítások nélkül érvényes – tényt, hogy a nyelvek szerkezete igen nagy mértékben különbözik egymástól, eljutunk a nyelv relativizmus tételéhez, hogy ti. a különböző nyelvek különböző gondolkodásmódokat tesznek hozzáférhetővé beszélőik számára, vagyis az emberek attól függően, hogy milyen nyelvet sajátítanak el anyanyelvként, más és más világszemlélettel, eltérő gondolkodásmódokkal rendelkeznek. A nyelv tehát mintegy szűrőként áll az egyén és a világ között, korlátozza, körülhatárolja azt, ami emeből amamba eljuthat.

²⁷ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 44.

²⁸ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 44.

²⁹ A koncepció leghatározottabb és egyben legszélsőségesebb megfogalmazása BENJAMIN LEE WHORF nevéhez fűződik. Lásd: WHORF, B. L.: *Language, thought and reality. (Selected writings. Edited and with an introduction by JOHN B. CAROLL.)* New York, 1956.

Nem térünk itt ki a nyelvi relativizmussal kapcsolatos nyelvészeti és filozófiai viták ismertetésére,³⁰ sem a koncepció értékelésére. Bernstein elméletének megértéséhez pillanatnyilag elég felismernünk azt a tényt, hogy alap gondolata azonos a nyelvi relativizmus alap gondolatával: „A nyelv – úgy véljük – egyik legfontosabb kiváltó, szintetizáló és megerősítő eszköze bizonyos gondolkodás-, érzés- és viselkedésmódoknak, amelyek funkcionálisan a társadalmi csoportokhoz kapcsolódnak. Önmagában semmilyen specifikus eszme kifejezését sem akadályozza meg vagy nem korlátozza az egyént a konceptualizáció egy adott szintjére, de bizonyos eszméket és általánosításokat megkönnyít másokkal szemben. Azaz, a nyelvhasználat inkább megkönnyít egy meghatározott irányú fejlődést, mintsem hogy lezárna minden más lehetséges irányt.”³¹

A nyelvi relativizmus koncepciójától való eltérések egyszerűen szükségszerű következményei annak, hogy Bernstein nem különböző nyelveket, hanem egy és ugyanazt a nyelvet beszélő emberek gondolkodásmódjának, érzélemládjának eltéréseiről akar számot adni. Egyrészt tehát meg kell találnia azt a médiumot, amely hordozhatja a nyelvi determinizmus által megkívánt különbségeket: ezt a beszédrendszerekben találja meg; másrészt valamiképp meg kell indokolnia, hogy miért alakulnak ki ezek a különböző beszédrendszerek. Ami – ti. a nyelvi rendszerek különbözősége – további magyarázatra nem szoruló adottság a nyelvi relativizmus-hipotézis esetében, nem magától értetődő tény a beszédrendszerek esetében (legalábbis semmiképp sem volt az az ötvenes évek végén, amikor Bernstein kialakította elgondolását). A beszédrendszerek különbözőségének magyarázatát a társadalmi csoportok (szubkultúrák) különbözőségében fedezi fel. A szocializálódó gyermek szempontjából ezek a különbségek már épp olyan adottságok, mint a nyelvi rendszerek különbsége a különböző nyelveket beszélő emberek szempontjából.

Annak az egységes magyarázó keretnek a középpontjában tehát, amelynek felfedezését Bernstein feladatul tűzi maga elé első írásában, a nyelvi relativizmus hipotézise áll. Bernstein eredetiségét az adja, hogy ezt a hipotézist egyáltalán összefüggésbe hozta a hátrányos helyzet problémájával, s felvázolta a szubkultúra → beszédrendszer → értelmi, érzelmi, akarati diszpozíciók oksági láncot.

A nyelvi relativizmus hipotézis alkalmazásából azonban egy sor probléma adódik, amelyeket Bernstein egyáltalán nem tudott megoldani első írsaiban. Problematikusak mindenekelőtt az elmélet részletei, s elsősorban a központi szerepet játszó beszédrendszerek kidolgozatlansága. Először is ezek nem beszédrendszerekként vannak jellemezve, hanem szinte kizárólag grammatikai, nyelvi kategóriákban. Az így adódó különbségek azonban erős kétségeket támasztanak az olvasóban a két rendszer minőségi különbségét illetően. Lehet, hogy ennek felismerése készítette Bernsteint arra, hogy olyan tartalmi jellegű megállapításokat tegyen bizonyos grammatikai kategóriák gyakoriságával kapcsolatban, amelyek példaként idéztük és bíráltuk a személytelen névmások, az ige-főnév

³⁰ BLACK, M.: Linguistic relativity: the views of B. L. Whorf. *The Philosophical Review*, LXVIII (1959), 228–238. BROWN, R. R.: Wilhelm von Humboldt's conception of linguistic relativity. *The Hague–Paris*, 1967. YINGER, J. M.: *Toward a field theory of behavior*. New York, 1965. HOIJER, H.: The Sapir-Whorf hypothesis. In: HOIJER, H. (szerk.): *Language in culture*. Chicago, 1954. 92–104. TRAGER, G. L.: The systematization of the Whorf hypothesis. *Anthropological Linguistics*, 1(1959) 25–31. HYMES, D.: Two types of linguistic relativity. In: BRIGHT, W. (szerk.): *Sociolinguistics*. The Hague, 1966. 114–157.

³¹ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 43.

arány és a grammatikai időkategóriák gyakoriságát interpretáló megjegyzéseit. De az is lehetséges, hogy az ilyen típusú megállapítások arra szolgálnak, hogy megteremtsék az oksági összefüggéseket a szubkultúra, a nyelvhasználat és az érzékelésmód, gondolkodásmód között. Ezek a kapcsolatok – közelebbről a hatásmechanizmusok – ugyanis szintén kidolgozatlanok, elnagyoltak, felvázolásuk során Bernstein lényegében nem tett mást, mint hogy mind a három rendszernek azonos karakterisztikumokat (bár mint rámutatunk igen általános és homályos karakterisztikumokat) tulajdonított, mintegy rávetítette az elméletébe felvett két szociális csoport jellegzetességeit gondolkodásmódjukra és nyelvhasználatukra.

A részletek kidolgozatlanságánál azonban sokkal súlyosabb problémához vezet, hogy a hátrányos helyzet kialakulásának és főleg fennmaradásának magyarázatára az átalakított nyelvi relativizmus-hipotézis önmagában nem elégséges, kiegészítésekre szorul. Abból tudniillik, hogy a különböző szubkultúrákból származó gyermekek különböző beszédrendszereket sajátítanak el, s következésképp eltérően gondolkodnak, éreznek és cselekednek, még akkor sem következik, hogy az egyik csoport kudarcra van ítélve az intézményes oktatásban, ha elfogadjuk, hogy az iskola nem egyformán viszonyul a kétféle csoporthoz, hanem csak az egyik beszéd-, érzékelés- és gondolkodásmódját tolerálja. Hiszen mi akadályos lehet annak, hogy egy kisgyermek aránylag rövid idő alatt elsajátítsa a megkívánt képességeket és viselkedésmódokat, s behozza hátrányát akár különleges segítség nélkül is?

Ennek lehetetlensége vagy valószínűsége külön magyarázatot igényelne. Lehetne úgy érvelni – ha csak az érvelés logikai helyességét tartjuk szem előtt –, hogy a két beszédrendszer oly mértékben különböző és magába zárt egész, hogy az egyikből nem lehet átlépni a másikba. Ebben az esetben tartalmas lenne az a nyelvi relativizmus szellemével összhangban levő állítás is, hogy a kettő összemérhetetlen értékét tekintve, egyik sem jobb, mint a másik, egyszerűen különbözők. Ebben az esetben azonban nem lehetne semmiféle mércét, szempontot értelmesnek és indokoltnak elfogadni, amelyik értékük szerint rangsorolja őket.

Bernstein azonban nem így érvel. Egyfelől ugyanis azt állítja, hogy a két beszédrendszer és a belőlük következő gondolkodásmódok, érzelmek egyenrangúak, egyik sem rosszabb, mint a másik, csupán eltérőek, mások; másfelől viszont nemcsak megállapítja mint tényt, hogy a mai iskola az egyiket elfogadja, a másikat nem, hanem egyben ésszerűnek és indokoltnak is tünteti fel az iskola döntését. Ésszerűnek tünteti fel azért, hogy közelebbről jellemezve a két rendszert, az egyiknek a fejlettség, differenciáltság, univerzalisztikusság attribútumait tulajdonítja, a másikat viszont primitívnek, fejletlennek, partikularisztikusnak minősíti. Hiszen, ha visszaemlékszünk bármelyik ismertett szféra jellemzésére, a jellemzés mindenütt egyértelműen több-kevesebb viszonyt állapít meg a szembeállított rendszerek között.

Az egyik rejtett kiegészítés tehát egy deficit-hipotézis becsempészése hangsúlyozottan deficit-, fogyatékoságellenes koncepciójába.

Ennél is súlyosabb – bár ezzel összefüggő – probléma azonban, hogy bizonyos értelemben fenntartja azt az elgondolást is, hogy az egyik nyelvi (stb.) rendszerből nem lehet átlépni a másikba. A baj azonban az – ismét csak az ellentmondásmentesség szempontjából vizsgálva a kérdést –, hogy míg az egyik rendszerből nem lehet vagy legalábbis nagyon nehéz átlépni a másikba, a másikból minden további nélkül át lehet

kerülni az egyikbe. Közelebről, Bernsteinnek arról az állításáról van szó, hogy míg a középosztálybeli gyermek számára hozzáférhető a közösségi nyelv is, meg a formális nyelv is, a munkásgyermek a közösségi nyelvre van korlátozva, s abból külön segítség nélkül semmiképp, de segítséggel is csak nagy nehezen törhet ki, ha egyáltalán kitörhet.

Mármost, ha a rendszerek különbözőségéből indulunk ki, akkor az átállás innen oda épp olyan nehéz kell hogy legyen, mint onnan ide. Ha azonban a nehézség nem egyforma, akkor rejtetten megint csak arról van szó, hogy a két rendszer nem egyenrangú.

Összefoglalva tehát, azt látjuk, hogy Bernstein elmélete két rétegből áll. Az egyik, a felszíni, a nyelvi relativizmus-hipotézissel rokon. A másik, amely nélkül az előző nem működik magyarázatként, a deficit-hipotézisek sorába tartozik. A két réteg ellentmondásban van egymással, ám az ellentmondást nem könnyű észrevenni, mert a deficit-hipotézist állandóan elfedi, álcázza a relativizmus-hipotézis.

Mindezidáig csak rekonstruálni próbáltuk Bernstein korai elméletét, kifogásaink nem tartalmi jellegűek voltak, mindenütt csak a koherenciát, ellentmondásmentességet kértük számon a szerzőtől. A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy az elmélet továbbfejlődése során sikerül-e Bernsteinnek kiküszöbölnie ezeket az ellentmondásokat vagy sem, s csak azután térünk rá az elmélet igazolhatóságának problémáira, miután erre a kérdésre is válaszoltunk.

A következő periódusban (a *Fejlemények* című fejezetbe sorolt írásokban)³² Bernstein több ponton módosítja elméletét. Mindenekelőtt elhagyja a közösségi nyelv – formális nyelv terminusokat, s helyettük bevezeti a korlátozott kód – k i d o l g o z o t t k ó d fogalompárt. Rámutattunk, hogy a közösségi nyelv és a formális nyelv meglehetősen rosszul meghatározott teoretikus konstrukciók. A meghatározás sikeretelenségét elsősorban abban láttuk, hogy bár ahhoz, hogy a nyelvi determinizmusra épülő magyarázó séma egyáltalán értelmet kapjon, Bernsteinnek beszédrendszerekként kellene megneveznie a közösségi és a formális nyelvet, ezt mégsem teszi. A beszédrendszerek jellemzésére alkalmas fogalmak – mint beszélő, címzett, csatorna, üzenet, szituáció stb. – egyáltalán nem fordulnak elő a meghatározásokban, legfeljebb néha odaérthetjük őket, bizonyos jellemző jegyek értelmezéséhez felvehetjük ezeket a fogalmakat. A meghatározó jegyek döntő többsége azonban a grammatikailag egyszerű – grammatikailag bonyolult szembeállítás ismétlése vagy konkretizálása (egyszerűbb, illetve bonyolultabb igei szerkezetek, kevesebb, illetve több melléknév és határozó, kevés, illetve sok alárendelés stb.).

A meghatározások hiányossága azonban nemcsak mint hiányosság okozott problémát. Ennél nagyobb bajt ismertünk fel, nevezetesen azt, hogy a közösségi és a formális nyelv grammatika-centrikus jellemzése a két beszédrendszert primitívként, illetve fejletteként állítja szembe egymással, s hogy ez ellentétben van az elmélet alappilléret alkotó nyelvi determinizmus (vagy nyelvi relativitás) koncepcióval. Vagyis az elméletnek az a kétértelműsége, hogy egyszerre tartalmaz egy, a beszédrendszerek egyenrangúságát, de különbözőségét hangsúlyozó és egy, a beszédrendszerek alacsonyabb, illetve magasabbrendűségét állító tételt, megnyilvánult magának a két beszédrendszernek a meghatározásában, jellemzésében is.

Az elmélet továbbfejlesztésének, finomításának nyilvánvalóan a kétértelműség kiküszöbölésében kellene állnia. Ezt kétféleképpen lehetne elérni: vagy fel kellene adni a

³² Ezek felsorolását lásd a II. fejezet (1)-es lábjegyzetében, 4, 5, 6, 7, 8.

rejtett deficit-hipotézist, s a nyelvi determinizmus-hipotézis fenntartásához szükséges beszédrendszerek jellemzését kellene finomítani, konkretizálni, vagy fel kellene adni a nyelvi determinizmus-konceptiót és egyértelmű deficit-hipotézissé kellene alakítani az elgondolást. Azt várnánk, hogy a kódok fogalmának bevezetése a két alternatíva egyikének kiválasztását jelzi. Várakozásunkban azonban csalódnunk kell.

Az új fogalmak bevezetését Bernstein utólag, a kötet előszavában így indokolja: „A kódok fogalmának bevezetése arra irányuló kísérlet, hogy a formális és közösségi nyelv mutatóiként megadott tulajdonságok mögé hatoljunk, s egy alapjukul szolgáló regulatív elvre hívjuk fel a figyelmet.”³³ Ahhoz, hogy a kísérlet sikerességét megítélhessük, tisztázunk kell, hogy ebből az indoklásból a következők adódnak: (1) a közösségi és a formális nyelv eddigi jellemzői az elemzés egy meghatározott szintjén továbbra is érvényben maradnak, de (2) levezetett kategóriákká válnak, s szabályszerű összefüggésben fognak állni egy másik szinten elhelyezkedő tulajdonsághalmazzal. A mélyebb, mögöttes szint mintegy magyarázza a felszínibbet azáltal, hogy az utóbbi az előbbiből következik, abból levezethető.

Az indoklásból logikailag ez következik. Hogy mindez valóságosan is bekövetkezik-e, azt meg kell vizsgálnunk.

Ami az első pontot illeti, a megvalósulás kétértelmű. Bernstein ugyan másképp szövegezi a kódok nyelvi szintű meghatározását, mint a közösségi és a formális nyelvét, mégis úgy tűnhet, ez a megfogalmazás összhangba hozható a korábbi meghatározásokkal: „Nyelvi szinten a kódok – mondja – oly módon határozhatók meg, hogy mekkora valószínűséggel látható előre minden egyes beszélő esetében, hogy milyen grammatikai elemeket használ a jelentések megszervezésére. Egy kidolgozott kód esetében a beszélő az alternatívák aránylag széles köréből válogat, s ezért erősen csökken a valószínűsége, hogy előre lássuk a szervező elemek sémáját. Korlátozott kód esetében ezeknek az alternatíváknak a száma gyakran szigorúan korlátozott, s így erősen nő a séma előreláthatóságának valószínűsége.”³⁴

Ha az „előreláthatóság” fogalmát nem vesszük túlságosan szigorúan, értelmezhetjük úgy a meghatározást, hogy amit előre látunk, nem több, mint hogy a kidolgozott kód alapján létrehozott beszéd grammatikailag bonyolult, a szókinés tekintetében változatos és választékos lesz, a korlátozott kód alapján létrehozott beszéd viszont mindkét szempontból egyszerűnek és szegényesnek fog bizonyulni. Erősíti ezt a laza értelmezést, hogy Bernstein maga pontosan ilyen típusú különbségeket keres (bár jelentőseket nem talál) az egyik, a kidolgozott, illetve a korlátozott kód nyelvi szintű lokalizálásával foglalkozó írásában ebben a periódusban.³⁵

Ellentmond viszont ennek és azt sugallja, hogy az „előreláthatóság” terminust a szó szoros értelmében kell a meghatározás részének tekinteni, s hogy Bernstein különbséget tesz a korlátozott kód két altípusa között: a **l e x i k a i s z i n t e n** előre látható és a **s t r u k t u r á l i s s z i n t e n** előre látható megnyilatkozásokat szabályozó korlátozott kód között. A lexikai szinten előrelátható megnyilatkozások példáulként említi a következőket: egyházi szertartás, pl. mise, egy irodalmi szöveg előadása, koktél-partin elhangzó

³³ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 8.

³⁴ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 77.

³⁵ BERNSTEIN, B.: Social class, linguistic codes and grammatical elements. In: BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 95–117.

társalgási formulák, stb. Más szóval a lexikai szinten előrelátható megnyilatkozások az esetek nagy többségében tökéletesen, százszázalékosan előreláthatók, mert ezek kész, rögzített szövegeken alapulnak, a megnyilatkozás ezek „felmondása”. Bernstein továbbá azt állítja, hogy az ilyen „felmondott” szövegek reprezentálják a korlátozott kódon alapuló beszéd tiszta formáját, ehhez képest azok a szövegek, amelyek esetében csak strukturális előrelátás lehetséges, vagyis amelyeknél csak azt látjuk előre (pontosabban állapítjuk meg utólag), hogy grammatikai szerkezetük és szókincsük egyszerű, illetve szegényes, már kevésbé tiszta, bár gyakoribb képviselői a korlátozott kód által szabályozott beszédnek.³⁶

Az új meghatározás furcsa következményhez vezet, nevezetesen oda, hogy nyelvi szinten korlátozott kódon alapulnak a nagyon egyszerű grammatikai felépítésű és szegényes szókincsű szövegek is és a nagyon komplex grammatikai felépítésű és nagyon választékos szókincsű szövegek is. Igaz, utóbbiak kizárólag abban az esetben, ha konvencionizálódott vagy írásban rögzített „prototípusuk” van – ekkor a korlátozott kód tiszta megjelenései minden más esetben a kidolgozott kód alapján létrehozott beszéd megtestesítői.

Mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a kódok nyelvi szintű meghatározása a korlátozott kód tiszta esetétől eltekintve megegyezik, vagy összhangba hozható a közösségi és a formális nyelv meghatározásával. Vitathatatlanul furcsának tűnik, hogy a korlátozott kód tiszta formáját grammatikai kritériumok alapján az új verzióban nem tudjuk azonosítani, de végül is Bernstein implicit formában (a példákon keresztül) nagyon határozott támpontot ad ahhoz, hogy felismerjük a tiszta korlátozott kód által szabályozott beszédet: ehhez nem kell mást tudnunk, mint hogy van-e valamilyen írásban rögzített vagy szóbelileg hagyományozott, konvencionizálódott eredetije a megnyilatkozásnak vagy nincs. Az első kérdésre tehát, ha nem is teljesen, de többé-kevésbé megnyugtató választ adhatunk.

Mit mondhatunk a második kérdésre? Hogyan határozza meg Bernstein a nyelvi szint mögött elhelyezkedő mélyebb, alapul szolgáló szintet, s milyen szabályszerű összefüggések segítségével vezethetők le ebből a nyelvi szint tulajdonságai, ha levezethetők egyáltalán?

A második szint a **verbális tervezés szintje**. A verbális tervezés az a folyamat, melynek során egy beszélő jelle szervezi a közölni kívánt tartalmat. Bernstein megfogalmazásában: „Amikor A jelez B-nek, úgy véljük, legalább a következőknek kell megtörténniük:

Orientáció: B letapogatja a bejövő üzenetet, hogy felderítse a domináns szignálok szerkezetét (a verbális tervezés folyamatának kezdete).

Asszociációk: a domináns szignálok szerkezete által kiváltott asszociációk szabályozzák a (verbális és nem verbális) jelkészletből való válogatást.

Organizáció: a verbális és nem verbális szignálok összeszervezése és egyesítése megfelelő válasz létrehozása céljából.

³⁶The pure form of a restricted code would be one where all the words, and hence the organizing structure irrespective of its degree of complexity, are wholly predictable for speakers and listeners. Examples of this pure form would be ritualistic modes of communication: relationships regulated by protocol, types of religious services, cocktail-party routines, some story-telling situations. BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 126.

A kód fogalom – ahogy én használom – azokat az elveket implikálja, amelyek ezt a három folyamatot szabályozzák. Ebből következik, hogy a korlátozott és a kidolgozott kódok eltérő fajta szabályozást fognak megvalósítani, ami a verbális tervezés természetében kristályosodik ki.³⁷

Vagyis az a beszélő, aki korlátozott kód alapján beszél, más elvek alapján szelektál, asszociál és organizál, mint az, aki kidolgozott kód alapján beszél. A kérdés csak az, hogy miben áll ez a *más-ság*? A verbális tervezés három fázisát irányító elveket Bernstein a következőképpen jellemzi: a korlátozott kód által szabályozott beszéd megnyilvánulásai „személytelenek, amennyiben a beszéd nincs előkészítve arra, hogy egy sajátos tárgynak megfeleljen”,³⁸ míg a kidolgozott kód esetében a beszélő szándéka „individualizált szimbólumok létrehozása és cseréje”.³⁹ Egy másik helyen kissé bővebben: „Különbséget tehetünk az olyan beszéd között, amelyet kifejezetten egy sajátos tárgy nyelvi megfelelőjeként hoztak létre, vagyis, amelyet egy egyén tapasztalata megjelölésére alkot, és az olyan beszéd között, amely készen kapott szavakból, frázisokból és szekvenciákból áll, amelyeket mintegy címkeként, szociális zsetonként illesztnek hozzá egy sajátos összefüggéshez.”⁴⁰

Vagyis az a mélyebben fekvő elv, amely a kétféle kódot jellemző verbális tervezési folyamatokat szabályozza, a beszélő beállítottsága az egyik esetben (kidolgozott kód) arra, hogy egyéni közléseket szerkesszen, a másikban (korlátozott kód) arra, hogy ilyeneket ne szerkesszen. A kétféle beállítottság létezéséről a verbális tervezés mérhető vonatkozásainak különbségeiből győződhetünk meg; lényegében abból, hogy mennyire *f o l y é k o n y* a beszéd, milyen gyakorisággal szakítják meg szünetek, s milyen hosszúak ezek a szünetek.

Bernstein szerint a korlátozott kódra jellemző verbális tervezési elv folyékony beszédet eredményez, mivel a készen kapott szavak, frázisok stb. kibocsátása lényegében automatikus, nem igényel gondolkodási időt, míg a kidolgozott kódra jellemző tervezési elv szükségképpen hosszú és gyakori szünetekkel tarkított beszédhez vezet, hiszen a szekvenciák nem automatikusak, létrehozásuk a beszélés folyamatában történik, ami a folyamat szaggatottságát vonja maga után.

Kérdésünk ezek után az, hogy összefüggésbe hozható-e a beszédtervezés pszichológiai szintje (amit tehát a *h a b o z á s i j e l e n s é g e k* mérésében lehet tetten érni) a létrehozott beszéd grammatikai tulajdonságaival (komplexitás, szókészlet).

Hogy a beszéd grammatikai-lexikai színvonalára és a habozási jelenségek gyakorisága között valamilyen összefüggés van, azt Frieda Goldman-Eisler⁴¹ bizonyította (rá hivat-

³⁷ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 80. 81.

³⁸ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 78.

³⁹ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 78.

⁴⁰ BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 72.

⁴¹ Goldman-Eisler, F.: On the variability of the speed of talking and on its relation to the length of utterances in conversation. *British Journal of Psychology*, XLV (1954), 94–107.; GOLDMAN-EISLER, F.: The predictability of words in context and the length of pauses in speech. *Language and Speech*, 1(1958), 226–231.; GOLDMAN-EISLER, F.: Speech analysis and mental processes. *Language and Speech*, 1(1958), 59–75.; GOLDMAN-EISLER, F.: A comparative study of two hesitation phenomena. *Language and Speech*, 4(1961), 18–26.; GOLDMAN-EISLER, F.: The significance of changes in the rate of articulation. *Language and Speech*, 4(1961), 171–174.; GOLDMAN-

kozik Bernstein is). Elmondható, hogy bizonyos helyzetekben (Goldman-Eisler feladatsituációkkal kísérletezett elsősorban) minél kevésbé folyékony a beszéd, annál valószínűbb, hogy bonyolultabb, kevésbé előrelátható a produkált megnyilatkozások grammatikai struktúrája, s fordítva. (Az előreláthatóság valószínűsége Frieda Goldman-Eislernél másképp értendő, mint Bernsteinnél. Eisler bizonyos meghatározott grammatikai választási pontokon számol valószínűségeket, nála tehát jól meghatározott fogalomról van szó.) Úgy véljük azonban, hogy Eisler megfigyelései nem általánosíthatók minden beszédhelyzetre. Vannak esetek, amelyek, ha meggondoljuk, nem különösebben kivételesek, s amelyekben a jelzett összefüggés a grammatikai-lexikai színvonal és a habozási jelenségek gyakorisága között nem áll fenn, vagy legalábbis nem mindig áll fenn. Szélsőséges példaként felhozhatjuk a következőt: Tegyük föl, hogy megtanulom kívülről a „Színház az egész világ” kezdetű monológot az „Ahogy tetszik”-ből, s egy alkalommal mondanivalóm alátámasztására, megerősítésére vagy frappánsabbá tételére elmondom egy társaságban. Mivel a szöveget jól tudom, nem kell rajta gondolkoznom, beszédtempóm valószínűleg egyenletes lesz, habozási jelenségek és szünetek nem fogják megszakítani. Produkcióm így a beszédtervezés milyenségét mérni hivatott mutatók alapján a korlátozott kód reguláló elvei szerint létrehozott beszéd kategóriájába kerül. Ám, ha ugyanezt a beszédmintát a grammatikai-lexikai komplexitás alapján próbálom besorolni a két kód valamelyikébe, nyilvánvalóan a kidolgozott kód kategóriájába kell tennem.

Az ellentmondás ebben az esetben, igaz, feloldható azon az alapon, hogy a „prototípuson”, kész szövegen alapuló beszéd a korlátozott kód tiszta esete Bernstein szerint, a megnyilatkozás tehát a korlátozott kód kategóriájába kerül. Bár furcsának tűnik a kategorizálás, végül is a tudomány eredményei gyakran nem esnek egybe a köznap gondolkodás számára természetes konklúziókkal.

Vannak azonban olyan esetek, méghozzá, úgy véljük, nagyon gyakoriak, amelyekben a fenti kiegészítő kritérium nem segít. Tegyük fel, hogy elbocsátottak az állásomból. Első utam legjobb barátomhoz vezet, hogy beszámoljak neki az eseményről. Amikor a történetet előadom, valószínűleg nem fogok folyékonyan beszélni, hiszen most formálom meg először, izgatott is vagyok, nehezen találok a szavakat stb. A verbális tervezés szintjén elmondható, hogy a kidolgozott kód szabályozza produkcióm. Ha történetesen művelt, választékosan beszélő egyén vagyok, az is valószínű, hogy produkcióm a nyelvi elemzés szintjén is meg fog felelni a kidolgozott kódot jellemző sajátosságoknak. Egy elbocsátás azonban nagy dolog. Nyilván sok embernek fogom elmesélni: barátainak, rokonaimnak, ismerőseimnek. De minél többször mesélem el a történetet, az annál jobban kikristályosodik, annál több rögződött elemet, fordulatot fog tartalmazni, következésképp annál folyékonyabban, összefüggőbben fogom mesélni. Ha, mondjuk a tizedik mesélésnél jelen van résztvevő megfigyelőként egy – a korlátozott és kidolgozott kód elkülönítésével foglalkozó – nyelvészociológus és magnetofonszalagra veszi beszédemet, az elemzés során arra kell jutnia, hogy az egyik kritériumsor szerint (verbális tervezés) korlátozott, a másik szerint (grammatikai-lexikai komplexitás) kidolgozott kód szabályozza beszédemet. S ebben az esetben nincs semmiféle kézzelfogható támpontja az

EISLER, F.: Continuity of speech utterance, its determinants and, its significance. *Language and Speech*, 4(1961), 220–231.; GOLDMAN-EISLER, F.: The distribution of pause durations in speech. *Language and Speech*, 4(1961), 232–237.

ellentmondás feloldásához, hisz nincs sem írott, sem nem írott, de közmegegyezően alapuló, konvencionalizálódott prototípusa az elemzett szövegnek.

Ugyanez a példa felépíthető úgy is, hogy az elbocsátásról beszámoló személy nem művelt, nem választékosan beszélő valaki. Ebben az esetben a két kritériumsor közötti ellentmondás az első elbeszélés elemzésekor lépne fel, a későbbiekben azután létrejönne közöttük az összhang.

Ha a Shakespeare-példában alkalmazott kiegészítő kritériumot nem is tudjuk a másik két példa esetében alkalmazni, következtethetünk esetleg úgy, hogy mivel a „tisza esetben” a kiegészítő kritérium és a mélyebb szint kritériumai egyező eredményre vezettek, a mélyebb szint kritériumsorát fogjuk döntő jelentőségűnek tekinteni az ellentmondásos esetekben is. Vagyis, minden eléggé folyékony beszéd elemzésekor „kész alapszövegre” fogunk következtetni, még ha ilyenről bizonyosan nem tudunk is, s ezen az alapon az ilyen beszédet mindig a korlátozott kód megnyilvánulásának fogjuk tekinteni. Hiszen józan ésszel is belátható, hogy ha tizedszer mondok el valamit, akkor annak valóban van valamilyen értelemben „alapszövege”, még ha ez csak az én fejemben létezik is, nem beszélve azokról az esetekről, amikor objektíve is létezik egy alapszöveg, csak az elemző nem tud róla.

Ez az okoskodás azonban igen kellemetlen eredményhez vezet: minden kellőképpen folyékony beszéd a korlátozott kód kategóriájába fog kerülni, vagyis minden beszéd, amit előre elgondoltak, netán le is írtak, bár a leírás ténye nem került nyilvánosságra, legyen az egy egyetemi tanár előadása a nukleáris fizikáról vagy egy államférfi parlamenti interpellációja stb.

Ezek után hajlamosak lennénk elejteni ezt a megoldást. Csakhogy észre kell vennünk: a verbális tervezést meghatározó kritériumok csak pótlólagos komplikációt jelentenek, kiéleznek egy problémát, amely már benne van az elméletben. Az eredeti, a valóságos probléma a produkált beszéd prototípusának kérdése, pontosabban az, hogy amennyiben ilyen prototípus létezik, a beszédet a korlátozott kód megvalósulásának (sőt tiszta megvalósulásának) kell tekintenünk. Mindaddig, amíg ez a szempont a nyelvi meghatározás szintjén jelentkezett (egy pótlólagos kritérium alkalmazása révén), aránylag kis és periférikusnak tűnő szeletet vágott le a nyelvi alapon kidolgozott kódként jellemzett beszédprodukciók összességéből. A beszédtervezés milyenségét mérő mutatók azonban megbízható módon *épp a prototípus létezését jelzik*, s jelzik akkor is, ha rajtuk kívül más, független bizonyítékunk nincs is a létezésére. Ez viszont azt jelenti, hogy ezen a szinten feltűnően nagy szeletet kell kikanyarítanunk a tisztán nyelvi alapon kidolgozott kódhoz tartozóként jellemzett beszédprodukciók köréből, s átutalnunk a korlátozott kód által szabályozott beszéd kategóriájába.

Ez a mennyiségi növekedés hívja fel mégegyszer a figyelmünket a „korlátozott kód tiszta formája”-ként jellemzett entitás különösségére. A „különös” jelzőt azonban egyenesen „abszurdra” cserélhetjük, ha egy pillanatra belegondolunk, hogy milyen probléma megoldására is szánta eredetileg Bernstein ennek a fogalmi keretnek a kiépítését. Ha az iskolai oktatás egy speciális szituációjára, a feleltetésre gondolunk, s arra alkalmazzuk a fenti meghatározásokat, azt kell mondanunk, hogy a leckét folyékonyan, jól felmondó diák a tiszta korlátozott kód alapján beszélő egyén tipikus esete. Hisz beszédprodukciója nemcsak folyékony, de kézzelfogható prototípusa (tankönyv) is van. Ha az iskola valóban nem tolerálja a korlátozott kódon alapuló beszédet, s ennek egyik megnyilvánulása az

érdemjegy, akkor a szóban forgó diáknak lépten-nyomon meg kellene buknia. Ennek többé-kevésbé az ellenkezője tapasztalható. Ezek szerint vagy tolerálja az iskola a korlátozott kódot (ebben az esetben összeomlik az elmélet) vagy ez nem korlátozott kód (ez esetben használhatatlanok az ismertett meghatározások) vagy – ez is egy lehetőség – Bernstein valahogy mégis megoldja a problémát.

A legutóbbi esetre is van valamennyi esély, mivel Denis Lawton, Bernstein egyébként nem kifejezetten kritikus követője figyelmeztette Bernsteint arra, hogy a kódok nyelvi szintű és pszichológiai szintű meghatározása között ellentmondás jöhet létre: „Annak, hogy a két kódot az előreláthatóság fogalmának segítségével határozzuk meg, megvan a maga vonzereje, de vannak bizonyos nehézségei is. Így például ennek az osztályozási módszernek az alapján egy csoportba kellene kerülnie egy – a hallgatóság számára jól ismert – Shakespeare monológnak, egy rituális imádságnak és egy koktélpartin elhangzó társalgásnak az előreláthatósági hipotézis értelmében. Ha azonban ezeket a szövegeket nyelviileg elemeznénk, nagyon eltérőnek találnánk őket. Ahhoz, hogy a korlátozott kódot az előreláthatóság módszerével lehessen empirikusan igazolni, nem azt kellene tudnunk, hogy mit mondanak, hanem azt, hogy milyen gyakran mondták azt korábban. A verbális tervezés szempontjából például egy idegenvezető Vatikán-ismertetése korlátozott kódban lenne 'jól-szervezettsége' miatt, ám egy grammatikai elemzés alapján kétségkívül kidolgozott kódként soronánk be.”⁴² Lábjegyzetben a következőket fűzi gondolatmenetéhez Lawton: „Bernstein azt állította (személyes beszélgetésben), hogy egy elmondott szöveg grammatikailag lehetne nagyon kidolgozott, de ha nagyon könnyen előrelátható lenne – mint például a Vatikán ismertetése esetében –, akkor korlátozott kód lenne, mivel a jelzett viszonyrendszer ritualizált aspektusaként használnák: a kód elsődleges meghatározója a szerepviszony, s nem a nyelvi struktúra, bár a szerepviszony általában tükröződik a beszéd nyelvi struktúráiban.”⁴³

Bernstein válasza – vagy legalábbis, ahogyan ezt Lawton visszaadja – elég különös. (Ugyanakkor ennél, a Lawton könyvében szereplő lábjegyzetnél nincs autentikusabb forrásunk, amelyből tájékozódhatnánk afelől, hogy hogyan viszonyul Bernstein a problémához, mivel saját írásaiban egyáltalán nem érinti a két kritériumsor ellentmondásának kérdését, azután sem, hogy Lawton ezt szóvá tette.) Lawton ugyanis a Vatikán-példával kristálytisztán és szabatosan felhívta a figyelmet a verbális tervezés és a grammatikai komplexitás inkongruenciájára. Bernstein erre nem mutatta ki, hogy szó sincs inkongruenciáról, nem mondta azt, hogy ellentmondásos esetekben az egyik vagy a másik kritériumsort kell ezért és ezért döntőnek tekinteni. Egyszerűen kijelentette, hogy a kódok meghatározásakor a döntő kritérium a szerepviszony, a grammatikai komplexitás ehhez képest másodlagos, a verbális tervezésről pedig egyszerűen elfeledkezett.

Erősen furcsálljuk ugyan, hogy ha így áll a helyzet, akkor eredetileg miért a verbális tervezés és a grammatikai komplexitás terminusaiban határozta meg a kódokat; mindazonáltal úgy véljük, meg kell vizsgálnunk közelebbről a kódok szerep szerinti meghatározását is, hátha ezen az úton kijuthatunk abból a csődből, amelybe az eddigi meghatározások juttatták a koncepciót.

⁴² LAWTON, D.: Társadalmi osztály, nyelv és oktatás, Bp., 1974. 119. Eredei megjelenés: LAWTON, D.: Social class, language and education. London, 1968.

⁴³ LAWTON, D.: Társadalmi osztály . . . 119.

Mindenekelőtt azt kell megnéznünk, hogyan határozza meg Bernstein a *szerep* fogalmát. Két tanulmányában (az egyik még a *Fejlődés*, a másik már a *Kutatások* című fejezetbe tartozik) szó szerint egyformán, a következőképpen: „Egy szerep . . . tanulás révén elsajátított közös (shared) jelentések együttese, melyek segítségével az egyén képes másokkal állandó, következetes és elismert interakció formákba lépni. Egy szerep tehát bonyolult kódolási tevékenység, amely sajátos jelentések összeszervezését, *valamint* ezek átadásának és befogadásának feltételeit ellenőrzi. Mármint, ha az a helyzet, hogy az a kommunikációs rendszer, amely a viselkedés szintjén meghatároz egy adott szerepet, lényegében nem más, mint a beszéd, akkor a kritikus szerepek elkülöníthetők az általuk szabályozott beszédformák alapján.”⁴⁴

Ezzel a meghatározással – tartunk tőle – nem sokra lehet menni a beszédformák-nak a szerepek alapján történő kategorizálásakor, hisz eszerint, mielőtt a beszédformákat elkülöníthetnénk a szerepek alapján, előbb a szerepeket kell elkülönítenünk a beszédformák alapján. A vállalkozás reménytelennek látszik.

Összegezve az új terminusok bevezetésével kapcsolatos észrevételeinket, a következőket mondhatjuk: Bernstein a hatvanas évek elején elhagyja írásából a közösségi nyelv – formális nyelv fogalmakat, s helyettük bevezeti a korlátozott kód – kidolgozott kód terminuspárt. A két kódot három aspektusból közelíti meg: nyelvi, pszichológiai és szociológiai aspektusból.

A nyelvi jellemzés során a két kód elveszíti azt a viszonylag körülhatárolható jelleget, amellyel a közösségi és formális nyelv egy szempontból rendelkezett, tekintve hogy a korlátozott kód tiszta formájának bevezetése megszünteti a grammatikailag egyszerű, grammatikailag bonyolult szembeállítás lehetőségét. Ez a fajta korlátozott kód az esetek nagy részében ugyanis grammatikailag bonyolult, választékos beszéd létrehozásával jár, azaz tisztán grammatikai alapon nem választható el a kidolgozott kódtól.

A két kód pszichológiai jellemzése (a verbális tervezés fogalmaiban való jellemzése) nem oldja meg elkülönítésük problémáját. A verbális tervezés jellege és a grammatikai komplexitás mértéke ugyanis az esetek jelentékeny részében nem függ össze egymással. Az egyik mutatósor (grammatikai komplexitás) a beszélő nyelvtudásának, kompetenciájának jellegét méri, a másik (verbális tervezés) viszont ettől lényegében függetlenül azt, hogy a beszédprodukciónak mennyire spontán, van-e leírt, szóban konvencionizálódott, előre elgondolt stb. prototípusa vagy nincs. A pszichológiai jellemzés csak tovább fokozza azt a zavart, amely a kódok nyelvi szintű összemosásából ered, mivel úgy van beállítva, mint amiből a nyelvi produkció jellege egyértelműen következik, mint ami annak magyarázó, mögöttes elve, ugyanakkor az esetek jelentékeny részében mégis összeegyeztethetetlen azzal.

Végül egy tapodtat sem jutunk előbbre a kódok elkülönítésében, ha a szociológiai aspektus figyelembevételével próbáljuk megoldani azt, azon egyszerű oknál fogva, hogy a

⁴⁴ „A role from this point of view is a constellation of shared learned meanings, through which an individual is able to enter into persistent, consistent and recognized forms of interaction with others. A role is thus a complex coding activity controlling the creation and organization of specific meanings *and* the conditions for their transmission and reception. Now, if it is the case that the communication system which defines a given role behaviourally is essentially that of speech, it should be possible to distinguish critical roles in terms of the speech forms they regulate.” BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 124–25.

szerep fogalmat – amely a megoldásban segítségünkre lehetne – Bernstein nem a nyelvi szinttől független szociológiai terminusokban határozza meg, hanem épp a kódok alapján.

Az elmélet központi jelentőségű fogalmait vizsgálva tehát sajnos azt kell mondanunk, hogy az új fejleményekkel kapcsolatban alaptalan dolog fejlődésről beszélni. Szó sincs róla, hogy Bernstein eredetileg súlyosan kétértelmű elgondolását egyértelműbbé tette volna ezzel a lépéssel. Bár nem kizárt, hogy a kódok fogalmának bevezetésével az volt a szándéka, hogy gyengítse az elméletbe épített deficit-komponens szerepét, s ezért számolta volna fel nyelvi szinten a kódok különbségét. Világosan kell látnunk, hogy a különbség elmosásával nem ezt a célt érte el, hanem azt, hogy a kód fogalom – a legjobb esetben – megfoghatatlanná vált.

Van azonban rosszabb eset is, ahogy korábban utaltunk rá. Amennyiben ugyanis a korlátozott kód tiszta formájaként bevezetett kategóriát komolyan vesszük, az egész magyarázó séma összeomlik, ti. ez a forma tipikus velejárója a formális oktatás bizonyos helyzeteinek, következésképp lehetetlen, hogy éppen azok a tanulók kerüljenek hátrányos helyzetbe az iskolában, akik ezzel a kóddal rendelkeznek, ahogy Bernstein állítja.

Ha – ezt a következményt elkerülendő – nem vesszük komolyan a korlátozott kód tiszta formája elnevezésű kategóriát, akkor nyelvi szinten változatlanul a grammatikailag egyszerű, grammatikailag bonyolult szembeállítás alapján különíthetjük el az elméletben posztulált két beszédformát. A pszichológiai szint kritériumsorának alkalmazásából eredő ellentmondásokat azonban ezen az áron (ti. a tiszta korlátozott kód kategória figyelmen kívül hagyása révén) sem tudjuk kiküszöbölni. Ha az elmélet ellentmondásosságát, kétértelműségét a „Fejlemények” előtti mértékre akarjuk redukálni, akkor nemigen tehetünk mást, mint hogy a verbális tervezés pszichológiai szintjét sem vesszük komolyan, miután beláttuk, hogy nincs közvetlen, szabályszerű összefüggésben a nyelvi szinttel, s ezt is kiiktatjuk az elgondolás új változatából.

Mindez azonban egyenértékű annak bevallásával, hogy a bernsteini teória változását, bővítését az adott kategóriák vonatkozásába önkényesnek, *ad hoc*-nak, inkonzisztensnek tekintjük.

Bár a szóban forgó kategóriák az elmélet központi fogalmai, talán mégis elhamarkodott állásfoglalás lenne, ha ezek továbbfejlesztésének megítélését kiterjesztenénk az egész elmélet alakulására. Hogy véleményünk kellőképpen meg legyen alapozva, nem árt még egy-két ponton megvizsgálni Bernstein elgondolásának alakulását.

Az előző fejezet végén rámutattunk, hogy a társadalmi struktúra → beszédrendszerek → értelmi-érzelmi-akarati diszpozíciók oksági lánc feltételezése alkotja a bernsteini elmélet vázát, ugyanakkor a hatásmechanizmusok ezek között a tényezők között fölöt-tébb kidolgozatlanok. Épp ez volt egyik részletkifogásunk az elmélettel szemben. Úgy látszik, Bernstein maga is tisztában volt elméletének ezzel a fogyatékoságával, s későbbi írásaiban igyekezett kitölteni a hiányokat. Erőfeszítései elsősorban arra irányulnak, hogy megmagyarázza, hogyan alakítják ki a különböző szociális struktúrák a különböző beszédrendszereket. Vagy azért, mert ráébred, hogy a közösségi és formális *nyelv* terminus nem utalt beszédrendszerekre, vagy azért, mert most válik egészen világossá előtte, hogy miben is tér el saját elgondolása Whorfétől, a nyelvi relativizmus koncepció talán leghatásosabb megfogalmazójától, mindeneelőtt leszögezi: „... számos beszédmód, konzisztencia-keret lehetséges bármely adott nyelvben, és ezek a beszédmódok, nyelvi formák vagy

kódok maguk annak függvényei, hogy a társadalmi viszony milyen formát ölt”.⁴⁵ Vagy hogy kedvenc, sokszor visszatérő megfogalmazását idézzük: „A kódok maguk a társadalmi viszony sajátos formájának függvényei, általánosabban a szociális struktúra minőségei.”⁴⁶

Nézzük meg mármost közelebbről, hogy milyen társadalmi viszony hív életre korlátozott kódot és milyen kidolgozott kódot.

„Az a társadalmi forma, amely ezt a kódot létrehozza (a korlátozott kódról van szó – P. M.), változhat, de a kód kialakulásának legáltalánosabb feltétele a nagyon hasonló azonosulások valamilyen közös halmazán alapul, amelyet a tagok tudatosan a magukénak vallanak, ahol a kapcsolat közvetlensége hangsúlyozott. Ebből következik, hogy ezek a társadalmi viszonyok befelé forduló jellegűek.”⁴⁷

„Korlátozott kód ott alakul ki, ahol a társadalmi viszony formája nagyon hasonló elvárásokon, közös előfeltételek során alapul. Így korlátozott kód ott keletkezik, ahol a kultúra vagy szubkultúra a „mi”-t az „én” fölé emeli. Ilyen kódok olyan eltérő csoportokban fognak kialakulni, mint börtönközösségek, fiatalok csoportok, régi barátok, férj és feleség. A korlátozott kód használata szociális szolidaritást teremt az individuális tapasztalat verbális kidolgozásának kárára.”⁴⁸

Ezzel szemben:

„A kidolgozott kód a társadalmi viszony olyan formájából ered, amely növeli az egyénre nehezedő nyomást, hogy nyelvi készleteiből olyan verbális elrendezést válasszon ki, amelyik szorosán ráillik valamilyen meghatározott tárgyra.”⁴⁹

„A kidolgozott kódot a társadalmi viszony olyan formája hozza létre, amelyeknek nem okvetlenül előfeltételei az ilyen nagyon hasonló, tudatosan vállalt azonosulások, minek következtében kevesebbet tekintenek magától értetődőnek.”⁵⁰ „A kidolgozott kód valószínűleg olyan társadalmi viszonyban alakul ki, amelyben nyomás nehezedik az egyénekre, hogy nyelvi készleteikből valamilyen meghatározott tárgyhoz illő verbális elrendezést válasszanak ki. Ez a helyzet ott áll elő, ahol a másik ember szándékát nem lehet magától értetődőnek tekinteni, s ennek következtében kiterjesztik és szóban explicitálják a jelentéseket.”⁵¹

„A kidolgozott kód mindenütt kialakul, ahol a kultúra vagy a szubkultúra az „én”-t hangsúlyozza a „mi”-vel szemben. Mindenütt kialakul, ahol a másik személy szándékát nem lehet magától értetődőnek tekinteni.”⁵²

Amit Bernstein ezekben a megfogalmazásokban kiemel, a következő: bizonyos emberek között olyan szoros a kapcsolat, hogy szükségtelen szándékaikat, mondanivalójukat szavakkal világosan kifejezni, a másik (vagy a többiek) enélkül is értik, hogy mit akar a beszélő közölni. Másrészt viszont állhatnak az emberek úgy is szemben egymással, hogy nemigen ismerik egymást, idegenek egymás számára, s ennek következtében mon-

⁴⁵BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 122.

⁴⁶„The codes themselves are functions of a particular form of social relationship or, more generally, qualities of social structures.” BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 81, valamint: 108, 125, 135, 146, 174.

⁴⁷BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 77, valamint 108, 127.

⁴⁸BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 146–147.

⁴⁹BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 78.

⁵⁰BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 108.

⁵¹BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 128.

⁵²BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 147.

danivalójukat – ha azt akarják, hogy a megértés létrejöjjön – a lehető legvilágosabb formába kell önteniük. (A kapcsolat szorosságán vagy a beszélőpartnerek idegenségén kívül egyébként feltehetően még egy sor más tényező hat a mondanivaló kifejtésének szükségességére, hogy csak a legnyilvánvalóbbat említsük, a téma.⁵³ Lehet két ember igen szoros kapcsolatban, ha olyasmiről beszélnek, amihez csak az egyik ért, vagy amiről csak az egyiknek van tudomása, annak jóval explicitebben kell kifejeznie magát, mint amikor a beszélők előtt egyaránt ismert dologról van szó.)

Csakhogy: ha a beszélők közötti kapcsolat szorossága vagy lazasága az, ami a kidolgozott, illetve a korlátozott kódot létrehozza, akkor tökéletesen érthetetlen, hogy a kidolgozott kód létrejöttét miért tartja lehetetlennek Bernstein a munkásosztály esetében. Képtelen feltevésnek tűnik azt gondolni, hogy a munkásosztály vagy akár az alsóbb munkásosztály tagjai kizárólag csak szoros és régi ismeretségen alapuló emberi kapcsolatokkal rendelkezzenek.

Másfelől az emberek közötti kapcsolat szorosságából vagy lazaságából ugyan következik, hogy mondanivalójukat kevésbé vagy inkább kell explikálniuk, azonban semmi vagy jóformán semmi sem következik belőle a létrehozott beszéd grammatikai színvonalára nézve, ami akárhogy is vesszük, ezidáig mégiscsak vissza nem vont, azaz érvényes meghatározója a kódoknak.

Bernsteint szemmel láthatólag mindez nem zavarja. Egyfelől ragaszkodik ahhoz az állításhoz, hogy a kódok létrehozója a szociális viszony formája (annak lazasága vagy szorossága), másfelől ragaszkodik ahhoz az állításhoz is, hogy a kódok nem egyformán hozzáférhetők mindenki számára (amely állítás a szociális viszony formájának ilyen értelmezése mellett triviálisan hamis): „Egy korlátozott kód partikularisztikus a jelentését tekintve, s partikularisztikus azt a társadalmi struktúrát tekintve is, amely létrejöttét szabályozza. E kód beszédmodellje univerzalisztikus, mivel a társadalmi viszony formájának olyan jellegzetességeitől függ, amelyek a szociális struktúra minden pontján kialakulhatnak. Egy kidolgozott kód univerzalisztikus a jelentését tekintve és *potenciálisan* univerzalisztikus azt a szociális struktúrát tekintve is, amely létrejöttét ellenőrzi. E kód beszédmodellje a kortárs társadalmakban partikularisztikus.”⁵⁴

Egy későbbi írásában az univerzalisztikus – partikularisztikus terminusok bővebb kifejtésével megtoldva lényegében ugyanezt ismétli meg:

„A két kód kialakulásának formális szociológiai feltételeit úgy adhatjuk meg, hogy különbséget teszünk a kódok által szabályozott jelentések általánosságában, s azoknak a beszédmodelleknek a hozzáférhetőségében, amelyekből a kódokat megtanulják. Amennyiben a jelentéseket explicitté teszik, és a nyelv segítségével konvencionalizálják, univerzalisztikus jelentéseknek nevezzük őket, ezzel szemben ha implicitek és aránylag kevésbé konvencionalizálódtak a nyelv révén, partikuláris jelentéseknek nevezzük őket. Hasonlóképp: ha a beszédmodellek potenciálisan általánosan hozzáférhetők, az ilyen modelleket univerzalisztikusnak nevezzük, míg ha a beszédmodellek csak többé-kevésbé

⁵³ A dialógusok explicit vagy implicit voltak okairól szólva két klasszikus munkára hivatkoznak, amelyek szerzői mélyértelműen és kimerítően tárgyalják ezt a kérdést: LAZICZIUS GYULA: Általános nyelvészet. Budapest, 1942. (A nyelvi rendszer tagozódása c. fejezet, 43–50. és VIGOTSKIJ, L. SZ.: Gondolkodás és beszéd. Budapest, 1967. (A gondolat és a szó c. fejezet, különösen 363–385.)

⁵⁴ BERNSTEIN, B.: Class. codes . . . Vol. 1. 78–79.

hozzáférhető, partikularisztikusnak nevezzük őket . . . egy korlátozott kód a jelentését tekintve partikularisztikus, s partikularisztikus az a társadalmi struktúra is, amely az előfeltétele. Modelljét tekintve azonban univerzalisztikus, mivel az ilyen modellek általánosan hozzáférhető. Fontos megjegyeznünk, hogy amikor hozzáférhetőségről beszélünk, nem valamilyen meghatározott, sajátos szintaxisra gondolunk. Egy kidolgozott kód univerzalisztikus a jelentéseinek tekintetében, s annak a társadalmi struktúrájának a tekintetében is, amely az előfeltétele. Ugyanakkor valószínű, hogy a beszédmodellek ebben az esetben partikularisztikusak. Ez nem azt jelenti, hogy a kód eredetét a modellek pszichológiai kvalitásaiban kell keresni, hanem hogy a modellek a szociális stratifikáció rendszerében elhelyezkedő specializált szociális pozíciók velejárói. Elvileg ez nem szükségszerű, gyakorlatilag azonban valószínűleg ez a helyzet.”^{5 5}

A második idézet végén, amikor Bernstein stratifikációról, specializált szociális pozíciókról beszél, feltehetőleg már nem ugyanarra gondol, mint amikor a jelentések explikálásának szükségességét előidéző szociális viszonyról szól. Itt a kódok kialakulását valami máshoz kapcsolja, olyasmihöz, amit expliciten kevés helyen érint könyvében: „Látnunk kell, hogy az osztályrendszer befolyásolta a tudás eloszlását. Történetileg is, ma is a népességnek csupán elenyésző töredéke szocializálódott a kontroll és az újítás metanyelveinek szintjén, míg a népesség nagy része a kontextushoz kötött műveletek szintjén szocializálódott . . . Ez amellet szól, hogy két jelentésrend között tehetünk különbséget. Az egyiket univerzalisztikusnak, a másikat partikularisztikusnak nevezhetjük. Univerzalisztikus jelentések azok, amelyekben az elvek és a műveletek nyelvileg explicitté vannak téve, míg a partikularisztikus jelentésrendek azok, amelyekben az elvek és műveletek nyelvileg viszonylag implicittek.”^{5 6}

Más szóval az univerzalisztikus jelentések, illetőleg a partikularisztikus jelentések átadását szabályozó kódok kialakulása a műveltségi szinttel függ össze, amely maga attól függ, hogy milyen helyet foglal el valaki a társadalom munkamegosztási rendszerében. Ha ezt kell a kódot létrehozó társadalmi feltételen (feltételeken) érteni, akkor rögtön értelmessé válik az az állítás is, hogy a kódokhoz nem mindenki férhet egyformán hozzá, meg az is, hogy a két kód által regulált beszéd a grammatikai-lexikai komplexitás szempontjából nem egyenrangú. Értelmessé válik, de ugyanakkor veszít érdekességéből, mondhatni érdektelenné szürkül, hiszen arra az állításra redukálódik, hogy „a műveltek művelten beszélnek, a műveletlenek ellenben műveletlenül”.

Attól függően tehát, hogy Bernstein már idézett megfogalmazásában – „A kódok maguk a szociális viszony formájának sajátos függvényei, általánosabban a szociális struktúra minőségei”^{5 7} – milyen értelmet tulajdonítunk az eddig felkínáltak közül a „szociális viszony formája”, és a „szociális struktúra” kifejezéseknek, triviálisan hamis vagy triviálisan igaz állításokhoz jutunk, ám mélyebb belátásokhoz a szociális helyzet és a nyelv vagy a beszéd összefüggéséről aligha.

Bernstein hívei ezen a ponton valószínűleg figyelmeztetnének minket, hogy vigyázzunk, még mindig túl korai végleges ítéletet mondani Bernstein elméleteiről, hisz épp a szociális struktúra és a beszédrendszerek kialakulásának összefüggéséről előadott még egy

^{5 5} BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 129–130.

^{5 6} BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 175.

^{5 7} Vö. 15. lábjegyzet.

magyarázatot, finomította, lebontotta elgondolását egészen a családstruktúra és a kommunikációs rendszerek összefüggésének felvázolásáig. Kétségtől eltekintve lelkismeretesebb eljárás lenne ezt az összefüggésrendszert is áttekinteni és elemezni, mint kihagyni az elemzésből, ám Bernstein ugyanerre az összefüggésre (hogyan hat a szociális struktúra a beszédrendszerek kialakulására) egy negyedik magyarázatot is kidolgozott, s inkább ennek ismertetésére vállalkozunk, mivel meggyőződésünk, hogy az ismertetés maga elhárítja felőlünk az elmélet lelkiismeretlen, elhamarkodott „elintézésének” vádját.

Mielőtt negyedik magyarázatára rátérnénk, be kell vezetnünk két újabb fogalmát. Ezúttal is alkategóriákról van szó, de most a kidolgozott kód alkategóriáiról. Ezeket *tárgyi* és *személyi* kidolgozott kódoknak nevezi vagy a kidolgozott kód tárgyi és személyi módjának. „Az egyik mód (személyi – P. M.) az interperszonális viszonyok verbális kidolgozását könnyíti meg”, „a másik (tárgyi – P. M.) a tárgyak közötti kapcsolatok verbális kidolgozását.”⁵⁸ „A kidolgozott kód e két módja a tapasztalás eltérő szféráit különbözteti meg és eltérő szerepviszonyok megtanulását feltételezi. Mindkettő egy kidolgozott kód általános tulajdonságaival rendelkezik. Mindkettő kismérvű szintaktikai előrejelezhetőséggel jár; mindkettő az elkülönült szándék verbális kidolgozásának megkönnyítésére szolgál; használóit mindkettő a különbség feltételezésére orientálja; logikailag hasonló fogalmi rendekre mutatnak: *de a viszonyok tárgyai különbözök.*”⁵⁹ E két alkategóriának az a funkciója, hogy segítségükkel Bernstein magyarázatot adjon az úgynevezett humánértelmiség és a természettudósok, mérnökök feltételezett különbségére: „Az az egyén, aki bölcsésznek megy, feltehetőleg személyre orientált kidolgozott kóddal rendelkezik, míg a természettudományos, kiváltképp az alkalmazott természettudományos pályára lépő egyén feltehetőleg egy tárgyi viszonyokra orientált kidolgozott kóddal rendelkezik.”⁶⁰

A későbbiekben azután továbbfejleszti elgondolását, s a kód tárgyi, illetve személyi módját bevezeti a korlátozott kód vonatkozásában is, s ezzel lényegében együtt van mindaz, aminek segítségével arra is magyarázatot tud adni, hogy miért mennek a mégis továbbtanuló munkásfiatalok inkább műszaki, mint humán pályákra. Pontosabban a magyarázathoz még egy újítás szükségeltetik, ez a kód-fogalmat érinti általában: „... egy kultúrába vagy szubkultúrába lehet hogy valamilyen alapvető szervező fogalom, fogalmak vagy témák vannak beépítve, amelyek leágazásai át- meg áthatják a kultúrát vagy szubkultúrát. A beszédformák, amelyeken keresztül a kultúra vagy szubkultúra realizálódik, ezt a szervező fogalmat vagy fogalmakat nem annyira jelentések egy-egy halmazán, mint inkább Gestaltjukon keresztül közvetítik.”⁶¹

Hogy miképp dekódolható ez a Gestalton keresztül közvetített szervező fogalom, azt a szerző homályban hagyja, a dekódolás végeredményét azonban közli velünk egy táblázatban [a kódok előtt megadott jelző (pozicionális/perszonális) a kód által szabályozott ellenőrzési formák elnevezése, amelyekről most eltekinthetünk].

„Pozicionális – Korlátozott kód (tárgyi)

az alapvető szervező fogalom itt a tekintély és az alázat fogalmi körül kristályosodik ki

⁵⁸ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 133.

⁵⁹ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 133.

⁶⁰ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 133.

⁶¹ BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 164.

Perszonális – Korlátozott kód (személyi)

az alapvető szervező fogalom itt a tekintély/azonosság, a feloldatlan ellentmondás állapotában. Azonosságon egyszerűen a „Ki vagyok!” kérdésével való elfoglaltságot értem

Pozicionális – Kidolgozott kód (tárgyi)

az alapvető szervező fogalom itt a racionalitás köré épül

Perszonális – Kidolgozott kód (személyi)

az alapvető szervező fogalom itt az azonosságra utal.”

Mindebből azután már következik, hogy „Lehetséges, hogy a váltás egy korlátozott kódról (annak tárgyi módjáról) inkább a kidolgozott kód (tárgyi módjára) történik, mint a kidolgozott kód személyi módjára. Konkrétan: arra számíthatunk, hogy a munkásgyerekek inkább az alkalmazott tudományok, mint a humántudományok felé fognak orientálódni. A tekintélyről áttérni a racionalitásra kevésbé traumatikus váltást tételez fel szerepviszonyaikban, jelentés- és kontroll-rendszereikben, mint a tekintélyről az azonosságra való átváltás.” Bizonyára. Annál is inkább, természetesen, mivel „Egy tárgyi kidolgozott kód jelentéseinek alapja egy integrált rendszer fogalma, amely rendet hozhat létre. Furcsa módon objektív idealista jellege van. Egy személyi kidolgozott kód jelentéseinek alapja a pluralizmus, a lehetőségek sokasága. Ez szubjektív vagy romantikus jellegű.”^{6 2}

Ennyi előzmény után rátérhetünk a kódok társadalmi determináltságáról szóló bernsteini tétel negyedik verziójára:

„Ha megkérdézzük, hogy melyek azok az általános társadalmi erők, amelyek befolyásolják a kidolgozott és a korlátozott kód valamint két módjuk kialakulását, a választ valószínűleg két forrásban találhatjuk meg. Ezek formálják a négy fő szocializációs közeget — a család, a korcsoport (vagy egyivásúak csoportja), az iskola és a munka — kultúráját és szereprendszereit. A korlátozott kódról a kidolgozott kódra való átmenet egyik fő forrása a munkamegosztás bonyolultabbá válásában található. Ez megváltoztatja a foglalkozási szerepeknek mind a természetét mind a nyelvi bázisát. A kidolgozott kód két módját a javak gazdaságáról a szolgáltatások gazdaságára való átállás befolyásolja. A javak ökonómiájáról a szolgáltatások ökonómiájára való váltás nagyon is kedvez annak, hogy kialakuljon a kidolgozott kód személyi módja. A kódorientáció második nagy forrása valószínűleg a központi értékrendszer jellegében található. A pluralisztikus társadalmak erősen orientálnak a kidolgozott kód személyi módja felé, míg a monolitikus társadalmak valószínűleg erősítik a tárgyi kidolgozott kódra való orientálódást. Nem szabad elfelejteni, hogy az emberek tárgyként kezelhetők.”^{6 3}

Itt — számunkra legalábbis úgy tűnik — eljutottunk a szabad asszociációk birodalmába, s ez felment minket az alól a kötelezettség alól, hogy módszeresen továbbelemezzük a szerző „fejlődését”. Csupán arra az érdekes tényre hívnánk még fel az olvasó figyelmét, hogy miközben Bernstein az eredeti, oktatási problémára adott magyarázatát monumentális „kultúra-elméletté” tágította, elfeledkezett egyik legeredetibb tettéről, nevezetesen arról, hogy ő volt az első, aki a Whorf-hipotézist nem több nyelvre, hanem az egy nyelven belüli beszédrendszerekre adaptálta. Mint az idézetből látható, fejlődése során eljutott oda, ahonnan Whorf kiindul, a különböző társadalmak vizsgálatához.

^{6 2} BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 166.

^{6 3} BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 150.